DE GROOTE VRAAG

voor de Christenheid onzer dagen.

Eene geschiedkundige studie

VAN

G. J. P. J. BOLLAND,

HOOGLEERAAR DER WIJSBEGEERTE TE LEIDEN.

Heeft Jezus geleefd?

LEIDEN
A. H. ADRIANI
1911.

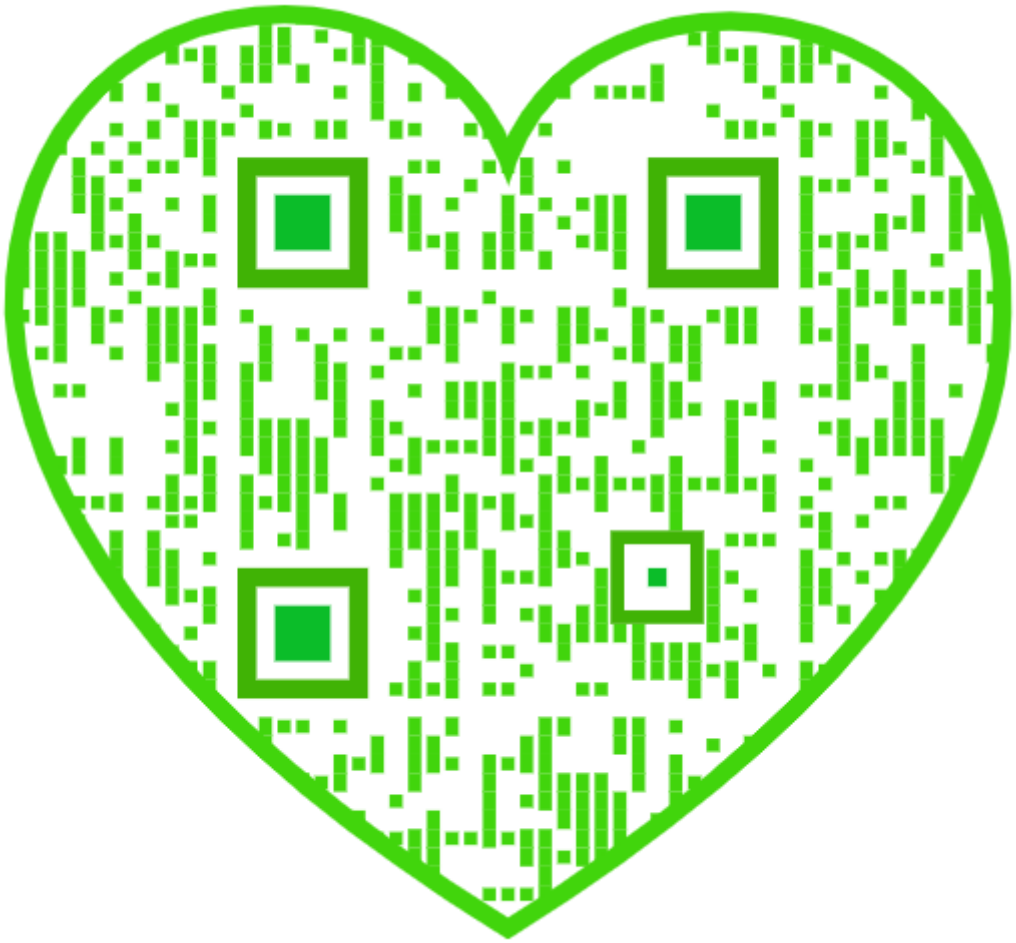

DE GROOTE VRAAG.

DE GROOTE VRAAG

voor de Christenheid onzer dagen.

Eene geschiedkundige studie

VAN

G. J. P. J. BOLLAND,

HOOGLEERAAR DER WIJSBEGEERTE TE LEIDEN.

Heeft Jezus geleefd?

LEIDEN
A. H. ADRIANI
1911.

Παισὶ νηπίοις ἐμυθόλογησαν.

Celsus ap. Orig. 4 : 41.

„Unparteilichkeit scheint zu fordern, dass wir die nicht-christlichen Berichte über Jesus voranstellen. Wenn wir nur welche hätten!" P. Wernle, 'Die Quellen des Lebens Jesu', S. 3.

„Es fehlt also an einem wirklich beweisenden Zeugnis aus der Profanlitteratur." J. Weiss, 'Jesus von Nazareth Mythus oder Geschichte?' S. 92.

„Urkunden... für das Leben Jesu fehlen." H. Weinel, 'Ist das liberale Jesusbild widerlegt?' S. 22.

De kennis der geschiedenis is het geheugen der menschheid. En wat ware deze menschheid, wat ware de werkelijke en echte menschheid of menschelijkheid zonder haar geheugen? Zonder geschiedkunde geene helderheid van begrip omtrent het menschelijke leven, geen doorzicht in menschelijke samenleving; bekendheid met gebeurtenissen is nog niet de wijsheid, maar zij is in werkelijke wijsheid voorondersteld.

En zoo is het dan van belang, dat wij als kinderen van onzen tijd in het licht eener onvervalschte of gezuiverde geschiedkunde ook of juist den oorsprong leeren zien van het Christendom,

al zal zuivere redelijkheid den wortel daarvan niet verwarren met den bloesem, het begin des Christendoms niet houden voor het volledige wezen, de geestelijke waarde onzer tot zijn hoogeren zin ontwikkelde verzoeningsreligie niet in zijnen oorsprong laten teruggaan; het ontwikkelde, welks beginsel zal begrepen worden, moet worden begrepen van het begin uit, maar in zuiverheid van bezinning wordt afleiding uit het begin begrepen als herleiding van dat begin tot het aan het einde uitkomend beginsel, hetwelk hier niets meer of minder is dan de aan een onsterfelijk symbool voorgestelde eenheid der goddelijke en menschelijke natuur. De Christen heeft van den beginne, of om te beginnen, de waarheid 'gevoeld'; wij op onze beurt hebben de waarheid, die ook zijne waarheid is, als eindelijk duidelijk geworden beginsel te begrijpen, om zoo dan het verband en de verhouding te beseffen tusschen eene Christelijke leerrede en het .... college van Zuivere Rede. Dat het begrijpen van het Christelijke beginsel eene zaak van belang is, blijft of blijkt in het gezegde medegesteld; het gaat hier dan ook om een allermachtigst symbool van onzen, tijdelijke verhoudingen te boven en te buiten gaanden, gemeenschapszin, om eene in het gevoel van oneindige waarheid

bij wijze van gelijkenis voorgehoudene gemeenschapsleer, die vele eeuwen heeft beheerscht van het verleden, dat meer bepaald het onze is te noemen, die nog altoos het heden en zijne vraagstukken op voelbare wijze medebepaalt, die voor velen troost en stichting blijft inhouden of medebrengen, en waaromtrent het ons dus voegt, bescheid te weten, wanneer het eens mocht te doen zijn om de vraag, of er in den geest van het hoogere voor den gemiddelden mensch op de symbolen van het verleden eene nieuwe synthese, een nieuw in het licht der eeuwigheid te stellen vereenigingssymbool, volgen moet en volgen kan. In werkelijkheid kan de vraag, of wijzelve nog Christenen zijn, daarbij in redelijkheid ongesteld blijven: dat zijn we en we zijn het niet meer, al naar men het neemt, of niet neemt; wie boven het Christelijke geloof werkelijk uit is, ware allicht juist de man, om voor Christelijke geloovigen de rechte leerrede ten gehoore te brengen, en het Christelijke gemoed zelfs of juist van de eenvoudigste geloovigen heeft en houdt zoozeer op zijne wijze het gevoel van de waarheid, dat zuivere wijsheid daarin het ware niet botweg loochenen kan of loochenen mag. Zonder 'gevoel' van de waarheid, van gemeenschap met het oneindige, zonder besef alzoo van

verheffing in eene gevoelvolle voorstelling van datgene wat geldt in eeuwigheid, — zonder hare 'religie' zal de menschheid toch nooit zijn, en zonder terugzinking in barbaarschheid eenvoudig weer teloorgaan kan in ons en onze nakomelingen met name het Christendom in geen geval. Als verbeeldingrijke voorstelling van de werkelijkheid des Geestes, als leer van de eenheid der goddelijke en menschelijke natuur, blijft het in ons aller ontwikkeling vooronderstelt, al hebben wij behoefte aan rechtstreeksche *nabijheid* van het ware, aan de tegenwóórdigheid van het goddelijke, niet aan deszelfs verschenen en verdwenen zijn in het verleden. Want het ware geloof aan het eeuwige is van zelf meer dan geloof aan bepaalde persoonlijkheid, al heeft men niet gering te denken over „de heerlijkheid Gods in den persoon van Christus".

Maar hier wordt het voor ons nieuweren beslist de vraag: hééft in zijnen Heiland en Zaligmaker het Christendom eene bepaalde, in den tijd verschenen en verdwenen, persoonlijkheid voor? Voor de verbeelding zeer zeker. En de voorrede van het Johannesevangelie, overigens daaraan een bijkomstig voorvoegsel, leert zelfs uitdrukkelijk, dat de goddelijke Rede vleesch is geworden en in ons midden 'heeft' gewoond;

„hem," zegt (in Hebr. 2 : 9) de Chrestelijke schrift, „die eene korte wijle minder was gemaakt dan de engelen, zien wij gekroond met heerlijkheid en eere om het lijden des doods, dat hij heeft ondergaan, opdat hij door Gods genade den dood zoude smaken voor iedereen." „Ge kent," zoo klinkt het in 2 Kor. 8 : 9, „de genade van onzen Heer Jezus Christus, dat hij, terwijl hij rijk was, is arm geworden om uwentwil, opdat gij door zijne armoede rijk zoudt worden." En sinds het midden der tweede eeuw eischt het bestuur van de Romeinsche of Roomsche gemeente, hierin gevolgd door de Katholieke kerk, van zijne geloovigen de belijdenis, dat de eenige Zoon des Vaders, Jezus Christus onze Heer, die uit den Heiligen Geest ontvangen en uit de maagd Maria geboren was, gekruisigd en begraven is onder Pontius Pilatus, om ten derden dage uit de dooden te herrijzen, ten hemel te varen en sedert aan de rechterhand zijns hemelschen Vaders te zetelen. „Die gezindheid zij in u," aldus weer de kerkelijke Schrift (Phil. 2 : 5-11) zelve, „welke geweest is ook in Christus Jezus, die in de gestalte Gods was en het niet (als Adam) eene roofbaarheid heeft geacht, gelijk aan God te zijn, maar zichzelven heeft geledigd [1], doordat hij de

[1]) *ἐκένωσεν.* Dit woord is antiek theosophisch en doet denken aan 'kenoma'

gestalte aannam van eenen dienstknecht, dewijl hij gelijk werd aan eenen mensch, en, in voorkomen als een mensch bevonden, zichzelven heeft vernederd, doordat hij gehoorzaam werd tot aan den dood, ja tot den dood des kruises. Daarom ook heeft God hem uitermate verhoogd, en hem eenen naam geschonken, die boven elken naam is, opdat in den naam van Jezus elke knie zich buige van wie in den hemel en wie op aarde en wie onder de aarde zijn, en elke tong belijde, dat Jezus Christus de Heer is, tot heerlijkheid van God den Vader."

(= leegte) als het andere van 'pleroma', dat vulling, volheid, volledigheid beteekent en als Alexandrinisme zal te denken zijn. Πλήρωμα νεώς heet bij Philo van Alexandrië ('over Abr.' 23) de bemanning van een schip, en de ziel blijkt hem ('over belooningen en straffen' 11) denkbaar als 'pleroma' van deugden, gelijk in de Hermetische theosophie (6 : 4) God zelf 'pleroma' van het goede genoemd is. Voorts heet bij Philo ('over spraakverwarring' 27) van God alles vol, ὑπὸ τοῦ θεοῦ πεπλήρωται πάντα, en God, zegt hij ('over wetsallegorieën' 3 : 2), vervult de wereld, πάντα πεπλήρωκεν ὁ θεός, om tevens ('dat de slechtere den betere belaagt' 16) zelf de volle God, ὁ πλήρης θεός, αὐτὸς ἑαυτοῦ πλήρης ('over wettsall.' 1 : 14), vol van zichzelven, te zijn; het Zijnde (= Eeuwige) is vol van zichzelf, τὸ ὄν.... αὐτὸ ἑαυτοῦ πλῆρες, zegt ('over naamsveranderingen' 14) Philo bij gelegenheid. Later blijken in de gnosis de bijzonderheden van het Pleroma, of goddelijk volledige, æonen of eeuwen, eeuwigheden, eeuwige wezenlijkheden te heeten, die zoo hetzelfde zijn als de logoi (Hippol. 6 : 43), ὧν ἔτυμον ὄνομα αἱ ἰδέαι (Philo v. A. 'over offeraars' 13), die eigenlijk ideeën heeten, en zelve (Proc. in Plat. Parm. 1) ἔννοιαι τοῦ Πατρὸς εἰσι, gedachten des Vaders zijn; ze komen, stelt (Iren. 2 : 17, 6) het gnosticisme, uit de goddelijke Rede voort gelijk de takken eens booms, om in wezen met den Vader een te blijven en diens grootheid te vervullen gelijk vingers de volledigheid uitmaken van eene hand. En aan den Heiland heeten (Iren. 2 : 14, 5) ook weer alle æonen ineengegaan, gelijk wijzelve zouden kunnen zeggen, dat in den volmaakten mensch alle ideeën vereenigd zijn. Men leze nu Hebr. 1 : 2, 11 : 3, Kol. 1 : 19, 2 : 9, Phil. 2 : 7 in den grondtext, en begrijpe.

In de Paulijnsche schrift wordt niet gesproken van Pontius Pilatus. Maar Augustinus o.a. heeft in zijn werk 'over het Godsrijk' (18 : 54) vermeld, dat Christus is gestorven onder het consulaat der Tweelingen, wat min ofte meer.... denkbeeldig sterrekundig klinkt, al vinden wij een consulaat van Tweelingen in de Annalen (5 : 1) van Tacitus; toch is eerst in onze dagen, door A. Niemojewski in diens boek over 'God Jezus' (München, Huber 1910), de gissing geopperd, dat de kruisdood van Christus evangelisch wel eens in de dagen van Pilatus zoude kunnen vallen ten gevolge van verfeitelijking der sterrekundig mythologische voorstelling, dat van oudsher de speerman of homo 'pilatus' (Orion) het in het voorjaar den Zonnegod had trachten aan te doen. Volgens Niemojewski (blz. 384) sterft Jezus in het astrale stelsel van Lucas den 21sten of 25sten Maart als — nieuwe maan niet in het consulaat, maar in de constellatie, der Tweelingen. Wat niemand behoeft te geloqven! Maar Pontius Pilatus in het Evangelie? „Ik voor mij," heeft Augustinus (contra ep. Fund. 5 : 6) erkend, „zoude aan het Evangelie geen geloof slaan, bewoog mij daartoe niet het gezag der Katholieke kerk." En de rechtzinnig kerkelijke vrijzinnigheid onzer dagen, die zich daardoor niet laat bewegen, laat van de oude Christologie niet

veel meer gelden dan juist de kruisiging en begrafenis onder Pontius Pilatus, maar maakt hiervan dan echter ook het vaste punt, waaraan zij een zuiver menschelijk leven van Jezus op hare wijze vooronderstelt; ook noemt ze dat leven altoos nog onvergelijkelijk, eenig en — onverzinbaar, 'unerfindlich', zoodoende tot vervelens toe de bewering herhalende van Rousseau que „ce n'est pas ainsi qu'on invente", al gelooft ze van het heele verhaal bijna niets meer. Ja, ze neemt aan, dat juist voor rekening van den grooten getuige, die tusschen 54 en 64 zijne brieven zoude geschreven hebben, dat juist voor rekening allereerst van Paulus des 'meesters' vergoding komt. Want Jezus is haar de groote lééraar, al is hij voor haar geen hemelsch wonderdoener meer, en al gewagen juist de Paulusbrieven niet van leerlingen maar van apostelen, niet eens zeggende, dat die apostelen door den Heer waren onderwezen, terwijl in onze evangeliën zelve plaatsen als Matth. 10:23, 16:28, 24:30, 25:31, 26:63-64 of 1:21, 18:11, 20:28 en 26:28 niet juist aan eenen 'leeraar' doen denken.

Is Jezus als 'leeraar' van Galilæa, het Galilæa der heidenen, naar Jeruzalem gegaan, en dàt de zin van Matth. 16:21, Mrc. 8:31, Luc. 9:22? Maar hoe is het dan eigenlijk toegegaan, dat men

eerlang eenen 'leeraar' Jezus tot den 'Heer' Jezus heeft opgehemeld? En mag het voor óns nog wel zoo zeker heeten, dat die 'leeraar' er vóór den 'Heiland' is geweest? „De traditie," heeft op blz. 227 van een boek over 'De Bergrede en andere synoptische fragmenten' ten onzent reeds in 1878 A. Pierson beweerd, „volgens welke Jezus een leeraar zoude zijn geweest, is betrekkelijk laat ontstaan, en minder oud dan de voorstelling van Jezus als halfgod." In allen gevalle gewaagt allereerst Philo Judæus, die omtrent 20 jaar voor het begin onzer telling zal zijn geboren, het Joodsche land heeft bezocht, Pilatus gekend en besproken heeft, in 40 te Rome geweest is en omtrent het jaar 50 onzer telling zal gestorven zijn, — gewaagt Philo van Alexandrië met geen woord van eenen mensch Jezus uit eigene dagen, al zegt hij veel, waaruit voor onze verbeelding het *gnosticisme* opdoemt, al houden daarmede zijne geschriften de grondgedachten in van het Christendom zelf. Hij weet ('over spraakverwarring' 28) van menschen, die den 'Maker en Vader' van alles niet hebben gekend[1], en stelt ('over wereldvervaardi-

---

[1]) Het Evangelie (Matth. 11 : 27) in onvervalschte lezing: „Niemand heeft den Vader gekend tenzij de Zoon, noch ook den Zoon, tenzij de Vader, en wien de Zoon het openbaarde." Vgl. hier o. a. P. W. Schmiedel op blz. 49 van zijn geschrift over 'Das vierte Evangelium gegenüber den drei ersten' (Tübingen 1906).

ging' 5, 'over wetsallegorieën' 3 : 24, 'over naamsveranderingen' 5) zelf met Plato (Tim. 29 e), dat 'de Vader' de wereld heeft gemaakt, omdat hij goed was; God, zegt hij ('over Abraham' 36), is chrestelijk en menschlievend, en hij noemt ('over vervloekingen' 9) den Vader barmhartig, zachtmoedig en medelijdend. Hij weet wel ('over de tien geboden' 13), dat er zijn, die op de Godheid afgeven, en spreekt ook ('over spraakverwarring' 1) van goddelooze lieden, die altijd klaar staan met aanmerkingen op de wetsbepalingen, waaronder de voorouders hebben geleefd; is er een nakroost van Seth, dat vroom en goed is, er is evenzeer eene nakomelingschap van Kaïn, die Israël ('over Kaïns nakomelingschap' 13-16) brengt tot verkeerde leeringen. Abel heeft zich ('over den slechtere, die den betere belaagt' 1) te wachten voor Kaïn, die hem in het dispuut finaal verslaat. Philo van zijne zijde ('wie het goddelijke beërft' 32) draagt zorg, de opmerking te maken, dat God zelf aan zijne schepping niet de grondstof heeft geprezen, en ook maakt hij ('over offeraars' 9) in het eeuwige Wezen onderscheid tusschen de weldadigheid, die hij God en de wrekende gestrengheid, die hij Heer noemt[1]; hij

---

[1]) Het Evangelie (Matth. 19 : 17, Marc. 10 : 18, Luc. 18 : 19) in onvervalschte lezing: „Wat noemt ge mij goed? Een is goed, mijn Vader in

verheelt zich niet, dat ('wie het godd. beërft' 43) de Rede voert tot kennis van tegendeelen, tot het besef, dat in deze wereld tegendeelen tegenover elkander staan. Niemand, zegt hij ('over Abr.' 36) verbeelde zich, dat uit den hemel op aarde onvermengde vreugde nederdaalt, want wat hier voorkomt is een mengsel van goed en kwaad, al heeft het betere de overhand; bij gelegenheid ('over de reuzen' 1) laat hij zelfs gelden, dat de boozen talrijk zijn, tegen de goede geaardheid van een de kwade gezindheid uitkomt van duizenden, en al het verkéérde de overhand heeft. Zelfs in.... God? Evenals er, zegt hij ('over wetsall.' 3 : 34) bij God voorraden zijn van het goede, zoo zijn bij God ook voorraden van het kwade, en ('over Abrahams verhuizing' 11) in het rustelooze verbijsterende leven van ons menschen is het goede zeldzaam, ja zelfs (6 : 333-334 Holtze) onze aarde is een oord van ellende. Maar komt

---

de hemelen." Plutarchus 'over de tegenstrijdigheden bij de Stoïcijnen' 38: „Als goed hebben niet allen zich de goden voorgesteld; zie slechts wat van de goden Joden en Syriërs denken." Vgl. hier Joh. 8 : 44, Rom. 4 : 25, 8 : 20, 1 Kor. 1 : 8, 8 : 6, 15 : 24. 28, 2 Kor. 4 : 4, Gal. 3 : 13. 19, Eph. 2 : 2, 3 : 14, 4 : 5, 6 : 12, Phil. 2 : 11, Kol. 2 : 15. 16. 18, 3 : 17, enz., waar een onderscheid uitkomt of doorschemert tusschen den goeden Vader van Jezus en den Heer dezer wereld, die niet goed is te noemen, al is hij niet aanstonds de Booze in eigen persoon. Want ook in Joh. 8 : 44 staat eigenlijk: „gijlieden zijt uit den Vader *des* Duivels", waarmede men Iren. 1 : 5, 4 en Epiph. 40 : 5, 45 : 1 vergelijke. De lezing van Mrc. 10 : 18 (vgl. 12 : 29) is vermoedelijk altijd 'monarchaal', d. i. reactionair, geweest; die van Luc. 18 : 19 is weer vervalscht tot ons gekomen.

nu al die ellende voor rekening des Vaders? In Gen. 1 : 26 ('over wereldverv.' 24) komt uit, dat God bij de schepping niet is te denken zonder medewerkers, want daar blijkt de Vader in gesprek met zijne machten, die bij wijze van navolging hebben moeten zorgen voor vervaardiging van het sterfelijke aan onze ziel; Philo laat ('over alleenheerschappij' 1) zelfs gelden, dat als des Vaders gemachtigden, als ondergeschikte oversten, zon, maan, planeten en andere sterren te erkennen zijn. Zoo vinden wij bij hem in aanleg het allereerste kenmerk van het gnosticisme, — dat achter het Evangelie schuilt: het onderscheid tusschen God den Vader en den Heer of Overste dezer wereld, die eene schepping vol goed en kwaad, eene schepping, die weer is op te heffen (1 Kor. 15 : 24—28), op zijn minderwaardig geweten heeft. En laat ons hierbijvoegen, dat we bij Philo ('over de reuzen' 13) ook lezen van drie soort menschen, waarvan de eerste aardsch en alleen de derde uit God is, dat hij ('over wetsall.' 2 : 21) gewaagt van eene 'zielige' menigte, zooals in 1 Kor. 2 : 14 zal gesproken worden van een 'zielig' mensch, en dat hij somwijlen ('over wetsall.' 3 : 53) spreekt ook over nieuwelingen, gevorderden en 'volmaakten' of 'volwassenen', zoodoende voorbereidende op Matth. 5 : 48 en 1 Kor. 2 : 6. In het

algemeen gesproken zijn bij Philo de kiemen van gnosticisme en Christendom in overvloed voorhanden, zoo zelfs, dat bij hem de verschijning van Jezus den Zoon Gods 'docetisch' wordt voorbereid.

Opperste ondergod is voor hem de goddelijke Logos, Gods beeld en eerstgeborene, die hooger staat dan engelen, alleen zelf God ziet, ongescheiden Gode nabij is, en met God zelfs een mag heeten; 'hij' is vrij van alle smet, handelt bij gelegenheid ('over landbouw' 12, 'wie het godd. beërft' 42, 'over Abr.' 36) als Gods gezant, en is ('wie het godd. beërft' 42, 'over Mozes' 3 : 14) ons menschen een bijstand en eene voorspraak. Hij is ('over landb.' 12) een herder van Gods kudde, een zekere toevlucht ('over droomen' 1 : 15, 'over vluchtelingen' 1 : 18. 19. 21) van allen, die hem zoeken, een heelmeester, die ('over wetsall.' 3 : 62) alle kwaad geneest; hij geeft hemelsch voedsel aan allen, die ernaar verlangen, verschaft geestelijke vrijheid aan de menschen, die de zondigheid afleggen, bevrijdt ons van elk bederf, en is het middel, waardoor wij komen tot geestelijk geluk. Hij laat ons binnen in de vergadering der volmaakten, leidt de rechtvaardigen omhoog tot voor den Schepper, en is in één woord de ware hoogepriester en middelaar. Voor ons onvolmaakten

moet hij God zijn. ('Over wetsall.' 3 : 73.) En God neemt wel eens de gedaante eens menschen aan, om hun, die hem bidden, te hulp te komen ('over droomen' 1 : 41); in zichtbare gestalte ('over vluchtelingen' 19) gaat de Logos niet op, maar het is altoos gemakkelijker voor God tot mensch, dan voor den mensch om God te worden ('gezantschap aan Gajus' 16), en soms ('over droomen' 1 : 41) heeft hij zich aan menschen vertoond, zoover alsdan de *schijn* ging, — ὅσα τῷ δοκεῖν. De Logos ('over landb.' 12) is het, die bedoeld wordt in Ex. 23 : 20; hij is het ('over Abrahams verh.' 31), van wien in Ex. 23 : 21 wordt gezegd, dat in hem Gods náám is. In den Thalmoed (Sanh. 38 b) blijkt later, dat bij Ex. 23 : 21 en 24 : 1, waar niet gezegd wordt „kom op tot mij" maar „kom op tot Jahwè", te denken is aan den Medetroner, Metatron, — dat 'die' Gods naam draagt en hem gelijkt. En wie nu bij vergelijking van Ex. 23 : 23 met Joz. 24 : 11 op de gedachte mocht komen, dat alsdan de naam van God en Medetroner wel eens Jozua, Jezua, Jezus konde zijn, hem gewordt bij Philo wel niet openlijk de op Nieuwejaar in de Synagoge gelezene mededeeling dat werkelijk *„Jezua de vorst des aanschijns, vorst Metatron"* is, maar ten minste de wenk, dat de naam van Mozes' opvolger, de naam Jezus, iets

heel bijzonders blijkt. In Gen. 49 : 18 lezen wij: „op uwe jesjoe'â wacht ik, Jahwè!" (Vgl. Ps. 62 : 3. 7, 89 : 27.) En Philo beduidt ons in zijn geschrift over naamsveranderingen: „*Jezus* (Ἰησοῦς = Jeesjoe < Jeesjoea', Jehoosjoeâ') *beteekent verlossing des Heeren, een naam voor den best mogelijken inborst.*"

In Barn. 12 : 8. 10 geldt later Jozua te Alexandrië als profetische voorganger van Jezus in het vleesch, in 1 Clem. 32 : 2 heet te Rome uit Jacob de Heer Jezus naar het vleesch voortgekomen, en Justinus ('Gesprek' 115) beweert: „de Schrift zegt, dat de zoon van Naué wegens den naam Jezus wonderen en teekenen heeft gedaan, tot aanduiding van hetgeen geschieden zoude door onzen Heer." In levenden lijve? Op een door C. Wessely uitgegeven tooverpapyrus te Parijs heeft men eene bezwering gevonden „bij den god der Hebreeën Jezus" [1], in Jud. 5 leest het beste handschrift, „dat Jezus, nadat hij uit 'Ægypteland' het volk had gered ten tweeden male, de ongeloovigen verdorven heeft", en in 'de Leer der Apostelen', een Alexandrijnschen proselietencate-

---

[1]) Ὁ λόγος ἐστὶν ἑβραϊκὸς καὶ φυλασσόμενος παρὰ καθαροῖς ἀνδράσιν. A. Dieterich: „Wie zijn die reine mannen?.... Laat ons het meteen zeggen: het zijn Essenen of Therapeuten." ('Abraxas' 1891, blz. 143.) „Esseensche cultusgenooten.... waren onze ἄνδρες καθαροί." (Voetnoot op blz. 146.) Dat de Essenen zoo zijn genoemd om hunne vroomheid, beweert Philo 'over de vrijheid van den edele' 12, maar de beteekenis van den naam zelf staat niet vast. — Vgl. hier Hebr. 1 : 8—9, 2 : 9 enz.

chismus van Joodsche afkomst in Oudchristelijke bewerking, vinden wij de zonderlinge woorden: „Wij danken u, onze Vader, voor den heiligen wijnstok van David uw knecht, dien gij ons hebt doen kennen door Jezus uw knecht! — Wij danken u — voor het leven en de kennis, die gij ons hebt doen kennen door Jezus uw knecht! — Wij danken u — voor de onsterfelijkheid, die gij ons hebt doen kennen door Jezus uw knecht!" „Deze Jezus," mag (in 'De Christusmythe' 2 : 308) A. Drews wel zeggen, „die het leven en de kennis verkondigt en daarmede aan de zijnen de onstérfelijkheid heet te hebben gebracht, heeft eene verdachte overeenkomst met den Jezus der oude gnostieken." Men vergelijke hier den bij Hippolytus (5 : 10) bewaarden Nahasseenschen psalm, waar „Jezus heeft gezegd: aanschouw, Vader, den strijd met euvelen op aarde! Voor uwen adem uit zwerft men voort; men tracht te ontvluchten aan de benauwende verwardheid en weet niet, hoe men er doorheen zal komen. Zend mij, daarom Vader! Zegels medenemende zal ik afdalen, geheele æonen zal ik doorkruisen, alle mysteriën zal ik openbaren, godengestalten zal ik onthullen, en de verborgenheden van den heiligen weg zal ik overleveren als gnosis."

H. Zimmern, die 'Zum Streit um die Christus-

mythe' (Berl. 1910) de hoofdzaken van het Babylonische materiaal heeft voorgelegd, maar 'den persoon van Jezus' niet eenvoudig blijkt te willen strijken, H. Zimmern zegt: „Op den náám komt het hierbij niet aan: die zoude altijd nog onhistorisch kunnen zijn." (Aldaar, blz. 4.) Maar wat blijft er in het van wonderen vervulde Evangelie van den hoofdpersoon over, bijaldien eens het evangelie van Christus, zooals de Paulusbrieven het meestal noemen, niet meer het evangelie van Jézus mocht te noemen zijn? En Flavius Josephus ('Joodsche Oudheden' 20 : 5, 2) weet te vertellen, dat in de dagen der opschrijving onder Quirinius Jacobus en Simon, de zonen van den Galileeër Judas, gekruisigd zijn, maar van eene Galileesche Jezussecte rept hij niet. Paul Wernle erkent: „Dat de Joden, dat Josephus, de geschiedschrijver uit den tijd van Jezus, zoo heelemaal niets uitlaten, dat zoude tot ernstige vrágen aanleiding kunnen geven." ('De bronnen voor het leven van Jezus' [2] 1906, blz. 3—4.) In ónze Josephusexemplaren ('Oudh.' 18 : 3, 3) weliswaar staat tegenwoordig: „Om dezen tijd leefde ook Jezus, een wijze man, bijaldien men hem althans een man mag noemen, want hij was dader van wondervolle werken, een leermeester van menschen, die gaarne de waar-

heid aannemen, en vele Joden, vele vreemden, ook, trok hij tot zich. Deze was de Christus. En toen Pilatus hem op aangifte der eerste mannen onder ons tot het kruis had veroordeeld, lieten zij, die hem eenmaal hadden liefgekregen, daarvan niet af. Want hij is hun levend weer verschenen ten derden dage, wat door de goddelijke profeten met duizend andere wondervolle dingen aangaande hem gezegd was. Van de naar hem genoemde Christenen duurt het geslacht ook nu nog voort."

Dat zoude Josephus, die in 73 zijn werk over den Joodschen Oorlog vervaardigd en het in 75 uitgegeven had, geschreven hebben in de jaren 93—34. Maar het 'bericht' — men leze blz. 225 vlg. in W. B. Smith's 'Ecce Deus' (Jena 1911) — verbreekt bij hem het verband, en nog eer dan in Hd. 11 : 26 moet bij vergelijking met Hd. 24 : 5 in zijne boeken de vermelding treffen van *'Christenen'*. Wanneer Christenen Messianisten waren, wat waren dan de Joden in het algemeen? „Alle Christenen werden toen ononderscheidenlijk *Nazoreeën* genoemd," zegt Epiphanius (29 : 1), die zelfs nog weet van Nasareeën, die aan Christus Jezus niet waren toegekomen; „Nazoreeën," bevestigt (Onom. p. 284) Eusebius, „waren vroeger wijzelve, de tegenwoordige Christenen." En Hiëronymus

meldt (ep. 89 : 13) aan Augustinus: „Tot op heden gaat door alle synagogen van het oosten onder de Joden de onrechtzinnigheid, welke die der *Mineeën* heet en door de Phariseeën nog altoos wordt veroordeeld; *men noemt ze gewoonlijk Nazareeën,* en zij gelooven aan Christus. Maar ze willen even goed Joden als Christenen zijn, en ze zijn even weinig Joden als Christenen." „Wanneer Josephus," zegt 'im Kampf um die Christusmythe' (Jena 1910, blz. 63) de moedige predikant Fr. Steudel te Bremen, „de secte der Christenen gekend heeft, blijft het volslagen onbegrijpelijk, waarom hij bij de in het eerste hoofdstuk van het achttiende boek gegevene en blijkbaar op voltalligheid aanspraak makende opsomming der toen in Palestina heerschende secten, over de Christenen niets weet te vertellen." En inderdaad, Justinus Irenæus Clemens Hippolytus Tertullianus Cyprianus Lactantius weten van de boven aangehaalde woorden niets, en Origenes zegt in 248 'Tegen Celsus' (1 : 47) nog uitdrukkelijk, dat Josephus aan Jezus Christus niet had geloofd; de eerste, die de plaats toont te kennen, is Eusebius, die ze aanhaalt in zijne Kerkgeschiedenis (1 : 11. 7), en nog Vossius moet een Josephushandschrift hebben bezeten, waarin over Jezus geen woord was te vinden. Reeds Gibbon heeft in het zestiende hoofdstuk zijner

geschiedenis van het verval en den ondergang des Romeinschen rijks de opmerking gemaakt, dat „the passage concerning Jesus Christ, which was inserted into the text of Josephus between the time of Origen and that of Eusebius, may furnish an example of no vulgar forgery," en het is aan geen redelijken twijfel onderhevig, dat onze plaats een echt toonbeeld is van de schriftvervalschingen, die de Christelijke oudheid in zoo grooten getale bedreven heeft; ook Wernle noemt ze aan het begin van zijn geschrift over 'de bronnen voor het leven van Jezus' een Christelijk falsaat, in 1910 laat H. Weinel (blz. 106) gelden, dat zij stellig door Christelijke hand veranderd, of, nog waarschijnlijker, geheel ingeschoven is, en Joh. Weiss, die (blz. 88) niet ontveinst, dat het zwijgen van Josephus voor hem en zijne medestanders uiterst bezwarend en raadselachtig is te noemen, geeft niettemin de beide Josephusplaatsen over Jezus en Jakobus als invoegsels almede prijs. Terecht heet onze als falsaat klassieke Josephusplaats over Jezus op blz. 452 in den anno 1910 verschenen tweeden druk van John M. Robertson's werk over 'Christianity and Mythology' „long surrendered by nearly all Christian scholars as a forgery", wat van zelf niet uitsluit, dat men ze voor en na en hier of daar nog wel eens gaarne

weder zoude 'redden'; ik voor mij erken, aldus begrijpelijkerwijze zelfs Joh. Weiss, „dat eene geheel onweersprekelijke en volstrekte noodzakelijkheid, om de plaats te verwerpen, voor 'mij' niet bestaat." (T. a. p. blz. 89.)

Feitelijk schijnt Josephus van 'Jezus uit Nazareth' nog niet te hebben geweten, zoo weinig als van Paulus, van wien in den geheelen loop der eerste eeuw óók al geen Jood gewaagt of heiden; het is dan ook zeer te betwijfelen, of onze geschiedschrijver, die niet heeft geweten, welk eene opschudding in Jeruzalem omtrent 62 was verwekt door Paulus, wel heeft verteld, dat daar in die dagen een bloedeigen broeder van Christus Jezus met name Jakobus gesteenigd was. Ziehier namelijk, wat nu in de 'Joodsche Oudheden' 20 : 9, 1 te lezen staat. „De hoogepriester Hananja was een stout en uitermate vermetel man; ook behoorde hij tot de secte der Sadduceeën, die als rechters onbarmhartiger zijn dan de andere Joden. [1] Hananja nu meende eene goede gelegenheid te hebben, om te doen, zooals zijn aard dat medebracht, want de stadhouder Festus

[1]) D. Chwolson heeft in 1893 geconstateerd, dat de Phariseeën de doodstraf slechts de jure lieten gelden, doch ze de facto wilden afschaffen, „dass die Pharisäer überhaupt Gegner der Todesstrafe waren": 'Das letzte Passahmahl Christi und der Tag seines Todes', Mémoires de l'académie impériale des sciences de Saint-Pétersbourg XLI 87. 89. Vgl. nu Matth. 12 : 14, Mrc. 3 : 6 en andere plaatsen!

was dood, en Albinus was nog niet gekomen; zoo vergaderde hij dan een synhedrion van rechters, en bracht hiervoor [den broeder van Jezus, die Christus wordt bijgenaamd, — hij heette Jacobus, en] sommige [andere]n, die hij van wetsovertreding aanklaagde en steenigen liet; dat echter namen ook de best gezinde en het getrouwst naar de wet levende mannen in de Stad euvel op, en die zonden in stilte naar den Koning (= Keizer) met de bede, om aan Hananja te laten weten, dat hij zich van zulke daden voortaan had te onthouden, gelijk hij reeds ditmaal verkeerd had gedaan."

De lezer denke hier eens aan 'Ezrâ 3 : 2. 9, Matth. 28 : 10, Marc. 3 : 15, Joh. 20 : 17, Hand. 28 : 14-15, Rom. 8 : 29 en 1 Petri 2 : 17, om zich af te vragen, of Hananja bijgeval in Jacobus voor het synhedrion eenen voorman uit „de broederschap van den zoogenoemden Christus Jezus" gebracht heeft; „broeders, die de *getuigenis* van Jezus hebben", de getuigenis van Jezus, die „de geest der *profetie*" is, komen ter sprake in Openb. 19 : 10, om in Openb. 22 : 9 nog eens als 'profeten' uitdrukkelijk te worden gequalificeerd. Weliswaar verwacht men als benaming van Jezuanen niet „broeders *van* Jezus", maar „broeders *in* Jezus", en toch spreekt Justinus Martyr ('Gesprek' 105) van „zijne broeders de apostelen"; daarbij laat

zich dan weer bedenken, dat „de geest van Jezus", die in Hd. 16 : 7 ter sprake komt, geen geest is, die de lichamelijke broeder heet van den Jeruzalemschen voorman Jacobus in Hd. 21 : 18. Bij Mc. 5 : 37, 9 : 2, 14 : 33 en Gal. 2 : 9 vraagt men zich onwillekeurig, of niet aanvankelijk over en weer dezelfde Jacobus is bedoeld geweest, en bij 1 Kor. 9 : 5, dat met het oog op 1 Kor. 7 : 1. 8 later ingelascht is te achten [1], rijst de gedachte, dat vleeschelijke broeders van Jezus wel nooit zendingsreizen zullen hebben ondernomen, om te verkondigen, dat hun overleden broêr de Gezalfde was, die eerlang op de wolken des hemels zoude wederkomen. De treffend onjoodsche vraag in Mc. 6 : 3, waar over den vader van Jezus wordt gezwegen, en Jezus timmerman heet, kan met het oog op de gelijkluidende namen in Mc. 15 : 40 en de opmerking van Origenes 'Tegen Celsus' 6 : 36, dat Jezus in de evangeliën nergens zelf een timmerman wordt genoemd, bezwaarlijk als oorspronkelijk bestanddeel van het verhaal worden beschouwd, en Origenes vertelt nog ('Tegen Celsus' 1 : 47), dat Jacobus 'niet zoozeer' als bloedverwant

---

[1]) Weinel maakt van 1 Kor. 9 : 5 eenen dooddoener tegen Drews. „Want meer," zegt hij, „kan men niet verlangen, dan dat een getuige van den uit de geschiedenis weggeloochende de broeders gekend heeft en — zijne schoonzusters." ('Is het liberale Jezusbeeld weerlegd?' Blz. 110.) Een tweeden dooddoener meent hij te hebben aan Gal. 1 : 19.

als wel om zijn geloof en zijne deugd des Heeren broeder had geheeten; Hiëronymus beweert anno 387 in eene aanteekening bij Gal. 1 : 19 iets overeenkomstigs, daarbij verwijzende naar Joh. 20 : 17, waar, zegt hij, met de broeders de apostelen worden bedoeld. Maar in Gal. 1 : 19 zal men bij Jacobus „den broeder des Heeren" wel eerst als randbemerking hebben toegevoegd en het later van den rand in den text hebben gebracht. Wat hiervan zij, ondenkbaar is het niet, dat een 'broeder van Jezus' Jacobus in 62 te Jeruzalem is gesteenigd, zonder dat hij als zoodanig iets anders was dan een theosophische Jood, een Mîn; volgens eene Christelijke overlevering van 175 (Eus. H. E. 2 : 23) is die Jacobus, Jacobus de Nazoreeër, zooals hij bij Epiphanius (78 : 13) om zijne zelfversterving heet, op zijn getuigenis, dat Jezus de Christus was, den marteldood gestorven in 69 even voor het beleg van Jeruzalem. Bij de gedachte hieraan echter moet alweer het vermoeden rijzen, dat ook de Jacobustext bij Josephus ontstaan is uit vervalsching der plaats, die daarvoor het geschiktste leek, een vermoeden, dat versterkt wordt door het feit, dat Origenes, die zich (3 : 46 Lomm.) over de vermelding van Jacobus bij Josephus verwondert, bij dezen ('Tegen Celsus' 1 : 47, 2 : 13) de oudchristelijke en uit onzen Josephus nu af-

wezige bewering wil gelezen hebben, dat om Jacobus Jeruzalem belegerd is. Eigenlijk was dat volgens Christelijke meening gebeurd in verband met den kruisdood van den Heer zelven; in Luc. 23 : 48 hooren wij nog eenen naklank van het geloof, dat (vgl. hier Barn. 4 : 14) God Israel verlaten had om de kruisiging van Jezus. De Itala-codex g[1] heeft aldaar zelfs nog de woorden: „Al de scharen, die tot dit schouwspel waren samengekomen, ziende wat er gebeurd was, keerden terug, zich op de borst slaande, en zeiden: wee ons, wat is heden geschied om onze zonden? Want (vgl. nog Lc. 23 : 28) de verwoesting van Jeruzalem is nabij!" Petrus in Ægypte (vs. 25): „Zij begonnen zich op de borst te slaan en zeiden: wee over onze zonden, het oordeel en het einde van Jeruzalem is nabij!"

„De woorden 'den broeder van Jezus, die Christus wordt bijgenaamd, hij heette Jacobus', en daarbij 'en' alsmede 'anderen' zijn als onecht in twijfel getrokken; naar ik meen, geheel terecht." Aldus W. B. Smith op blz. 231 van 'Ecce Deus'. Of bij Josephus ('J. Oorl.' 6 : 5, 3) het volgende verhaal eene aanwijzing behelst, zij aan den lezer ter beoordeeling gelaten zonder op- of aanmerkingen. „Een zekere Jezus, zoon van Hanan, een landman van lage afkomst, is vier jaar voor den

Oorlog, juist toen de Stad vrede genoot en voorspoed, op het feest gekomen, bij hetwelk allen volgens (oud) gebruik ter eere Gods nabij den Tempel hutten bouwen, en begon toen plotseling te roepen: 'Eene stem uit het oosten, eene stem uit het westen, eene stem van de vier winden, eene stem tot Jeruzalem en den Tempel, eene stem tot bruidegoms en bruiden, eene stem tot geheel het volk!' Dat liep hij dag en nacht langs alle straten rond te schreeuwen. Eenigen van de voornamen des volks, vergramd over het kwâlijk luidend (geroep), grepen den mensch en tuchtigden hem met eene dracht slagen; hij echter, zoo weinig voor zichzelven pleitende als (hij) in stilte (beden iichtte) tot de geeselaars, ging met het roepen der vroegere woorden voort. De oversten (des volks), van oordeel zijnde, wat ook zoo was, dat de man te zeer door booze ingeving werd gedreven, brachten hem voor den Romeinschen landvoogd, waar hij tot op het gebeente met roeden werd gegeeseld, zonder dat hem dit tot beden of tranen bewoog; hij bleef maar op elken slag met allerakeligste stembuigingen antwoorden: 'wee, wee, Jeruzalem!' Albinus, (de opvolger van Festus en sedert 62) procurator, ondervroeg hem wie hij was, en van waar (hij kwam), en waarom hij dat riep, maar op dat alles gaf hij geen ant-

woord; met zijn aanhoudend weeklagen over de Stad hield hij niet op, tot Albinus, verstandsverbijstering aannemende, hem liet gaan. En tot op den tijd van den Oorlog heeft hij geen landgenoot aangesproken, noch heeft men hem zien praten; alleen bleef hij over dag, alsof hij een gebed overpeinsde, 'wee, wee, Jeruzalem' jammeren. En niemand heeft hij gevloekt, hoewel hij alle dagen slaag kreeg, zoo weinig als hij dezulken zegende, die hem spijzigden; zijn eenig antwoord aan allen was dat akelig ongelukswoord. Het meest schreeuwde hij op de feesten, en dat heeft hij zeven jaren en vijf maanden volgehouden, zonder dat zijn geluid verzwakte of hijzelf moede werd, totdat hij eindelijk ten tijde van het beleg, toen hij zijne voorspelling verwerkelijkt zag, tot rust is gekomen. Hij liep juist rond over de muren, en riep als vroeger met doordringende stem zijn 'wee wee over de Stad en den Tempel en het Volk', en toen hij er ten laatste bijvoegde 'wee wee ook mij', werd hij geraakt door eenen steen, die uit een werptuig was geslingerd en hem onmiddellijk doodde, zoodat hij onder het uitroepen zijner jammerwoorden den geest gegeven heeft."

„Het zwijgen van dezen getuige over Jezus is welsprekend, en laat zich door geene phrases

wegredeneeren." Aldus A. Niemojewski, op blz. 116 van zijn boek over 'God Jezus', reeds waar hij spreekt over Philo. En wie zal ontkennen, dat het zwijgen van Josephus in dezen nog drukkender heeft te heeten? Dat de vervalschingen, die men in zijne werken onontbeerlijk heeft gevonden, op eigene wijze medegetuigen? Bedenkelijk is in onze evangeliën met het oog op Josephus zelfs of juist de verbinding van Jezus met Johannes den Dooper, die volgens onzen geschiedschrijver, de echtheid van 'J. Oudh.' 18 : 5, 2 voorondersteld, nog moet geleefd hebben, toen Jezus al heet te zijn gekruisigd. Volgens Luc. 3 : 1—2. 21. 23 valt beider optreden in het jaar 29 onzer telling, en volgens Matth. 4 : 2. 17 en Mc. 1 : 14—15 zoude in dat jaar Johannes moeten gedood zijn, maar wat in Mc. 6 : 18 van zijnen dood de oorzaak heet, kan niet zijn geschied vóór het jaar 35; Johannes zoude dus Jezus hebben overleefd, al is hij volgens Jos. 'J. Oudh.' 18 : 5, 2. 4 al dood geweest, toen tot Herodes Antipas Herodias kwam. Die *niet* (Mc. 6 : 17) de vrouw was geweest van Philippus, maar hem hare dochter Salomé had gegeven, en zelve de vrouw geweest was van eenen Herodes, die evenals Herodes Antipas, doch bij eene andere moeder, een zoon was van Herodes den Grooten.

Doch van Josephus thans weer afgezien. Een derde Joodsche tijdgenoot, Justus van Tiberias, de gevolgelijk zelfs Galileesche schrijver eener Joodsche geschiedenis van Mozes tot den dood van Agrippa II, de Galileesche Justus heeft in de negende eeuw nog Photius (cod. 33) doen schrijven: „Als Jood van geboorte heeft Justus het gebrek zijner geloofsgenooten, dat hij niet de geringste melding maakt van de komst van Christus en diens wonderdaden." Werkelijk wordt ook in de openbaring van 'Ezrâ bijv., die kort voor het einde der eerste eeuw zal geschreven zijn, in onze schriften des Nieuwen Verbonds hier en daar gebezigd schijnt, en bij wijze van tegenstelling aan het Paulinisme doet denken, met Jezus weer geenerlei bekendheid verraden. En Johannes de zoon van Zacehæus, een Phariseeër, aangaande wien schijnt vast te staan, dat hij van Jezus een jongere tijdgenoot zoude hebben moeten zijn, moet hebben geijverd tegen de leer der Sadduceeën (vgl. Hd. 23 : 8), zonder dat het geringste bericht wordt van eene vijandschap tegen de leer van den Nazoreeschen Jezus en diens aanhangers. „Christus heeft niets gedaan," zegt anno 1893 dan ook D. Chwolson in zijne verhandeling over 'het laatste paaschmaal van Christus en den dag zijns doods' (blz. 108), „waardoor hij volgens het

strafrecht der Phariseeën, dat wij heel goed kennen, de doodstraf had verdiend," en hij zoude de schuld van de passio Christi willen toeschuiven aan de Sadduceeën, wat echter de texten onzer evangeliën niet gedoogen; feitelijk intusschen hebben Phariseeën en Naçoreeën gedurende de eerste eeuw onzer jaartelling, naar het schijnt, niet getwist, zoodat de vijandschap van de Phariseeën eene naar de eerste eeuw teruggedachte vijandschap van 'Thannaïeten' of wetgeleerden uit de eerste helft der tweede eeuw zal zijn te achten.

Ziehier nog iets. In eene boraithâ of apokryphe Misjnâplaats (Sanh. 43*a*) vertellen de Joden: „Den dag voor Paschen hebben zij Jeesjoe han-Nooçri opgehangen. En een roeper ging veertig dagen voor hem uit: hij zal gestéénigd worden, omdat hij heeft getooverd en verleid en Israël afvallig heeft gemaakt; ieder, die iets weet te zijnen voordeele, kome en stave dat voor hem! Maar ze hebben voor hem geene rechtvaardiging gevonden, en ze hebben hem opgehangen, den dag voor Paschen." (H. L. Strack, 'Jesus, die Häretiker und die Christen nach den ältesten jüdischen Angaben' Lpz. 1910, S. 18.) De Babylonische Thalmoed (Strack blz. 32) weet (in Sanh. 107b, Sota 47a) nog te berichten, dat Jeesjoe

door Jehoosjoea' ben Perachja met beide handen was weggestooten, maar die schriftgeleerde heeft — eene eeuw voor het begin onzer jaartelling geleefd, en wie hier bedenkt, dat de aangehaalde baraithâ de zelfstandigheid van de Joodsche rechtspraak vooronderstelt, verliest reeds zonder die mededeeling den Jezus onzer evangeliën, doordat hij die denkt vóór de Romeinsche verovering. En een andere Jeesjoe, Jeesjoe ben Stada of Sooteda, die van uit eene hinderlaag gevangen genomen en daarna gesteenigd is, is (Strack blz. 30 en 36) te Loed of Lydda ten tijde van rab 'Aqiba gesteenigd, die in 135 om het leven is gekomen en van het Evangelie dan ook al verdraaiingen schijnt te hebben gekend; toen 'Aqiba stierf had reeds twintig of vijfentwintig jaar te voren rabbi Samuel de Kleine tegen de 'Mineeën' eene vloekformule opgesteld, maar dat wil dan niet meer zeggen, dan dat na het begin der tweede eeuw aan 'theosophische' Joden 'nationaal' gezinde Joden zich hebben geërgerd.

Het 'silentium seculi', waarvan op zijne wijze W. B. Smith heeft gewaagd, hier de stilte over Jezus gedurende de eerste eeuw onzer jaartelling, is naar het schijnt volkomen. Aan Trajanus heet in 112 of 113 Plinius de jongere (ep. 10 : 96) omtrent de Christenen te hebben geschreven, dat

naar hun zeggen hunne geheele schuld of dwaling hierin bestond, dat zij op gezette tijden eer het licht werd samenkwamen, om gemeenschappelijk aan Christus als eenen god lof toe te zingen; aan Trajanus zoude Plinius als legatus pro prætore het volgende hebben gemeld. „Het is mijne vaste gewoonte, o Heer, alles, waarover ik onzekerheid gevoel, voor U te brengen; wie toch kan beter mijne weifeling doen ophouden of mijne onkunde voorlichten? Bij onderzoekingen in zaken der Christenen [1] ben ik nooit tegenwoordig geweest; daarom weet ik niet, wat en in hoeverre hier pleegt gestraft of onderzocht te worden. Geen geringen twijfel ook heeft het mij gebaard, of er

---

1) In Hd. 11 : 26, 26 : 28 en 1 Petr. 4 : 16 heeft de eerste hand van den Sinaïtischen codex nog 'Chresten' en 'Chrestenen' geschreven, en bij Justinus (Apol. 1 : 4) en Tertullianus (Apol. 3) blijkt, dat men feitelijk zoo uitsprak; het kan zijn, dat andersdenkenden daarmede spottend 'lieve jongens' hebben willen zeggen, eene benaming, echter, die te Rome allereerst zoude kunnen zijn toegepast op de, almede uit Alexandrië afkomstige, Serapisvereerders. Vandaar dan allicht in de vita Saturnini van Vopiscus de verwardheid in het volgende schrijven. „De keizer Hadrianus aan den consul Servianus zijnen groet. Ægypte, dat ge mij, mijn beste Serviaan, hebt aanbevolen, heb ik volkomen leeren kennen. De inwoners zijn lichtzinnig, wuft, en bij elken ademtocht in beweging; zij die Serapis vereeren zijn Chrestenen, en vereerders van Serapis zijn zij, die zich Chrestelijke opzieners noemen. Er is geen Joodsche, geen Samaritaansche bestuurder eener synagoge, geen Chrestelijk presbyter, die niet waarzegt, ingewanden van dieren schouwt en zich niet afgeeft met kwakzalverij; zelfs de patriarch (van Tiberias?), wanneer hij in Ægypte komt, wordt door den een genoodzaakt Serapis, door anderen Chrestus te aanbidden. De Ægyptenaren zijn een oproerig, ijdel en heftig volk.... De eenige god, dien zij hebben, is geen god; dezen vereeren de Chrestenen, de Joden, en alle nationaliteiten van Ægypte." Enz.

verschil in leeftijd moet gemaakt, dan wel de jongeren evenals volwassenen moeten behandeld worden; of berouw recht geeft op vergiffenis, dan wel hem, die eenmaal Christen geweest is, daarvan niets baten mag; of de naam zelf ook zonder vergrijp, dan wel de vergrijpen, welke daarmede samenhangen, strafbaar moeten heeten. Middelerwijl ben ik den volgenden gang gegaan met hen, die als Christenen voor mij werden gebracht. Ik vroeg ze, of ze Christenen waren. Dezulken, die belijdenis aflegden, heb ik weder en nogmaals met strafaandreiging ondervraagd; de hardnekkigen liet ik alsdan wegvoeren. Want wat het ook mocht zijn, dat ze bekenden, ik twijfelde niet, of een hardnekkig en onbuigzaam verzet verdiende straf. Er waren ook sommigen van gelijke verdwaasdheid, die ik om hun Romeinsch burgerrecht heb laten opzenden naar de Stad. Eerlang, wijl door de vervolging zelve, zooals dat pleegt te gaan, de misdaad verder om zich greep, hebben zich verschillende gevallen voorgedaan. Ik ontving eene ongeteekende lijst met eene menigte van namen. Wie ontkenden dat zij Christenen waren geweest, of nog waren, liet ik een gebed tot de goden nazeggen, en met wierook en wijn voor uwe beeltenis eer bewijzen, die ik met de beelden der goden te dien einde had laten bren-

gen; daarbij moesten zij Christus vloeken, waarop ik meende hen te kunnen ontslaan. Want tot niets van dien aard kunnen, naar men zegt, dezulken gedwongen worden, die in waarheid Christenen zijn. Anderen, die genoemd waren door een getuige, zeiden, dat zij Christenen waren, maar loochenden het weer terstond daarna, zeggende dat zij het waren geweest, doch zich weer hadden afgescheiden. Allen hebben eer bewezen aan Uwe beeltenis en de beelden der goden, en Christus verwenscht; zij beweerden, dat hunne geheele schuld of dwaling hierin bestaan had, dat zij gewoon waren geweest, op bepaalden dag eer het licht werd te vergaderen en met elkander aan Christus als eenen god lof toe te brengen, en dat ze zich bij sacrament" — onder eede??[1] — „verbonden, niet tot de eene of andere booze daad, maar tot het nalaten van diefstal, roof en overspel, van trouweloosheid en verloochening van teruggevorderd pand, waarna het hun gebruik was uiteen te gaan, wederom tot een gemeenschappelijken en onschuldigen maaltijd. Hiermede hadden zij opgehouden na mijn edict, waarin ik volgens uwe opdracht de beslotene vereenigingen had verboden. Te noodiger heb ik het geacht, uit twee slavinnen, die men 'dienaressen' noemde,

[1]) Men vergelijke hier Matth. 5:34, Jac. 5:12, Just. Apol. 1:16, 5 enz.

ook door middel der tortuur de waarheid te halen, doch ik heb niets gevonden behalve eene averechtsche en matelooze dweperij; met opschorting daarom van verdere kennisneming ben ik tot U gekomen om voorlichting. Want der overweging scheen het mij waard, vooral om het getal dergenen, die erin betrokken zijn; velen namelijk van elken leeftijd en stand, van beider kunne ook, komen in gevaar of zullen er nog in geraken. Niet alleen in de steden maar ook in de dorpen en op het land heeft de besmetting van dat bijgeloof zich uitgebreid; het schijnt (evenwel), dat ze nog kan worden tot staan gebracht en bedwongen. Zeker is het, dat de tempels, die bereids bijna verlaten stonden, weer meer toeloop zijn beginnen te krijgen, dat de heilige handelingen na lange onderbreking weer aan den gang zijn, en dat er weer vraag is naar het vleesch van offerdieren, waarvoor nog kort geleden weinig koopers waren te vinden; hieruit valt gemakkelijk op te maken, wat menigte van menschen kan worden terechtgebracht, ingeval er kwijtschelding verleend wordt aan hen, die berouw toonen."

Als rescript van Trajanus volgt in onze uitgaven der Pliniusbrieven dit. „Ge hebt den rechten weg gevolgd, beste Secundus, in het onderzoeken der aanklacht tegen dezulken, die u waren aange-

wezen als Christenen. In het algemeen iets vast te stellen, wat als doorloopend richtsnoer dienen kan, is hier niet doenlijk. Opzoeken moet men ze niet; worden zij aangebracht en overtuigd, dan zijn ze strafbaar, zoo echter, dat wie zijn Christenzijn ontkent en dit metterdaad heeft waargemaakt door een gebed tot onze goden, vergiffenis erlange door zijn berouw, al is hij vroeger nog zoo verdacht geweest. Aanklachten, die ongeteekend worden ingezonden, mogen tot geene vervolging leiden, want dat ware het stellen van een allerslechtst voorbeeld, en niet overeenkomstig onze eeuw."

Toen bovenstaande brieven in het begin der zestiende eeuw werden openbaar gemaakt, zijn er terstond kenners geweest, die ze voor onderschovene stukken verklaarden, en te midden van de 124 briefjes in het 10de boek, die in geen handschrift meer zijn te toonen en waarvan door Plinius in een verloop van 18 maanden de somme van 61 uit zijn gewest naar Rome zouden moeten gestuurd zijn, proeft men hier inderdaad den onzin van een fabricaat, dat in den trant der vroom bedrieglijke Christelijke oudheid heeft moeten getuigen van de talrijkheid, de onschuld en de braafheid der oude Christenen, zooals de Romeinsche overheid ze zelve had leeren kennen;

al aanstonds de aanhef lijkt meer geschreven met het oog op ons dan als toespraak voor Trajanus zelven. Het 'confiteri' of belijdenis afleggen, dat niet slechts aan de confessie maar ook aan de oude 'confessores' of (moedige) getuigen doet denken, de onderlinge verbintenis 'bij sacrament', het afgevergde 'vloeken van Christus', zoowel als Trajaans vermelding van 'onze' goden, het heeft een Christelijk verdachten bijsmaak. En de aandacht van Plinius was totnogtoe op Christenen nooit gevallen, terwijl de tempels in Bithynië reeds bijna hadden verlaten gestaan; hij wist niet eens, wat men in hen strafbaar achtte, doch liet de belijders 'wegvoeren', wat in verband met de aandreiging van 'supplicium' ten dóóde zoude moeten zijn geschied. Een proces tegen hen had hij nooit geïnstrueerd, en hij wist ook niet, hoe hij de zaak moest aanvatten, waarom hij bericht, hoe hij totdusverre met goed gevolg heeft gehandeld. Er waren beschuldigden, die volgens eigene verklaring vroeger Christenen waren geweest, en toch eerst nu, sinds het edict van den landvoogd, niet meer naar de samenkomsten gingen. 'Gelijk dat pleegt te gaan', bleek onder Plinius' oogen het bloed der getuigen het zaad der Kerke, en daarom heeft Plinius meteen te berichten, dat de zaak al mooi op weg was, om weer heelendal

in orde te komen; zijne gedragslijn was dus deugdelijk gebleken, en dit bracht hem zoozeer in verlegenheid, dat hij in zijne onzekerheid, weifeling en onkunde zijne toevlucht tot Trajanus nam. Men lette verder op de vraag, of bijgeval de Christennaam alleen reeds strafbaar heeft te heeten, en op de maaltijden, welke ook door dezulken onschuldig worden genoemd, die sinds lang geen Christenen meer zijn: het is in de tweede eeuw onder andersdenkenden eene gangbare overtuiging geweest, dat de heimelijke maaltijden der secte een alles behalve onschuldig verloop hadden, en nog Lactantius (I. D. 7 : 26) bericht: „Onze geheimhouding wrijven zij ons als een boos geweten aan, waarom dan verder verfoeilijke geruchten over ontuchtigheden en onnoozele kinderen worden verzonnen, die zij van de verzinners met gretigheid overnemen." [1]

Van Trajaans rescript wordt niet gewaagd in een ander rescript over de Christenen van Hadrianus, dat gezonden zoude zijn aan den proconsul

---

[1]) Vgl. hier 1 Petri 2 : 12 en daarbij 1 Kor. 6 : 12—18, 1 Kor. 11 : 17—22, Phil. 3 : 17—19, 2 Tim. 3 : 6, Jud. 12, Openb. 2 : 14. 20, alsmede Just. Apol. 1 : 26. 7, 2 : 12. 2, Min. Fel. Oct. 9 : 5—7, Tertull. Apol. 7, cett. — „Placuit prohiberi ne feminæ in cœmeterio vigilent, eo quod sæpe sub obtentu orationis latenter scelera committunt." Canon 35 der in 325 te Eliberris in Granada gehoudene synode. — Dat bij de eerste 'broeders' niet alles is in orde geweest, wordt niet geloochend door de Patres, maar die schuiven alles af op de sectarissen, alsof de Ecclesia zelve niet om te beginnen van 'sectarischen' aard ware geweest.

Minucius Fundanus, en nu gelezen wordt achter de groote pleitrede van Justinus en in de Kerkgeschiedenis van Eusebius, een rescript, waarin de stemming jegens de Christenen, goed gespeld, even gunstig is, als die tegenover de verklikkers of aanbrengers ongunstig; op zijne beurt komt weer dat rescriptum Hadriani niet ter sprake in Hadriaans levensbeschrijving door Ælius Spartanus, een der 'scriptores historiæ Augustæ' omtrent 275. Trajaans rescript is blijkbaar ook al niet bekend geweest aan Dio Cassius, van wien wij door den monnik Xiphilinus nog Trajaans beschrijving hebben uit het 68ste boek; en dat Ammianus Marcellinus, wiens geschiedenis van 96 tot 371 heeft geloopen, van Christenprocessen in 112 iets geweten heeft, verluidt even weinig Opmerkelijk rustig is daarbij de toon der oudste Christelijke pleitrede, die omtrent 140 — vgl. hier Matth. 10 : 18 — zal geschreven zijn door Aristides, en geen woord heeft over procedures; ook Justinus Martyr spreekt omtrent 150 van Trajaans rescript nog niet, zoo weinig als Melito van Sardes, uit wiens echte of valsche, van 150 tot 170 dateerende, pleitrede door Eusebius later een stuk wordt bijgebracht, waarin sprake is van Hadrianus aan Fundanus en van een even verdacht rescript van Antoninus Pius. „Zonder vrees

wandelen wij langs de wegen en varen wij waarheen wij willen," heeft tot lof van de 'pax Romana' omtrent 185 Irenæus (4 : 30, 3) getuigd, en nog in 248 heeft Origenes ('Tegen Celsus' 3 : 18) erkend, dat zij, die voor het Christelijk geloof zijn gestorven, in zijne dagen nog weinig in getal en gemakkelijk te tellen waren; eerst in keizer Decius (249--251) schijnt het Romeinsche rijk tegenover het Christendom op stelselmatig verweer te zijn bedacht geworden, en Cyprianus o. a., die in 258 is ter dood gebracht, is volgens eigen levensbeschrijver van alle Africaansche gemeentehoofden de eerste bloedgetuige geweest. „L'église," zegt in 'Le Christianisme et ses origines' (4 : 481) Ernest Havet, „a fait infiniment plus de martyrs qu'elle même n'en a jamais eu."

De eerste, die van eene briefwisseling tusschen Plinius en Trajanus melding maakt, is de Carthaagsche presbyter Tertullianus; omtrent 200 spreekt deze in een weer niet van veel druk getuigend, veeleer brutaal gesteld, pleidooi met groote driestheid zelfs van een door Tiberius (Apol. 21) van Pilatus ontvangen verslag, van eene toen door dien keizer aan den Senaat over Christus gestuurde boodschap, en (Apol. 5) van zijne bedreigingen tegen de beschuldigers van Christenen, — van Christus, Christenen en Christen-

beschuldigers dus in het jaar 30. En, beweert hij (Apol. 2), „wij bevinden zelfs, dat opsporing tegen ons verboden is. Want toen Plinius Secundus de provincie Bithynië bestuurde en eenige Christenen veroordeeld had, terwijl hij sommigen van hunne ambten had ontzet, maar toch over hunne menigte onthutst raakte, raadpleegde hij den imperator Trajanus over de verder door hem te volgen gedragslijn. Hij leide uit, dat hij, afgezien van hunne halsstarrigheid in het weigeren van offerande, ten opzichte hunner heilige handelingen niets had gevonden dan vergaderingen eer het licht werd, om Christus als god lof toe te zingen en onder elkander tucht te handhaven; dat ze manslag, overspel, bedrog, trouweloosheid en andere misdaden verboden. Trajanus antwoordde hem, dat die menschen niet moesten worden opgezocht, al waren zij te straffen, wanneer ze werden aangebracht."

Het blijft nog de vraag, of wij hier te doen hebben met eene mededeeling uit, dan wel met het thema tot, de vervaardiging der thans zonder handschriftelijken waarborg voorhandene briefwisseling in quæstie. Want nog Tertulliaans tijdgenoot Dio Cassius, immers, blijkt niet van de daarin ter sprake gebrachte strafgedingen iets te hebben geweten, en in den voorhanden brief van

Plinius staat ook niets van eene ontzetting uit ambten. Vooronderstellen wij niettemin dat Tertullianus ze reeds heeft voor zich gehad, vooronderstellen wij van Plin. ep. 10 : 96 zelfs de echtheid. Trajanus en Plinius bewijzen hier dan nog niets meer, dan dat omtrent het jaar 112 Christusvereerders hebben geleefd, die niet beschouwd of besproken werden als Joden, dat in die dagen vereering is gebracht aan Christus als aan eenen god, en dat strookt alsdan met Tit. 2 : 13, 2 Clem. 1 : 1, Just. Dial. 48, Tatian. or. 21, Iren. 3 : 21. 1, maar het zegt ons niets omtrent een mensch van vleesch en bloed uit Nazareth in Galilæa. „De Nazoreesche mensch," „Jezus de Nazoreesche mensch," mag ter sprake gebracht zijn (Origenes 7 : 18. 23) door Celsus, maar juist het oudste 'heidensche' bericht kent dien dan niet, en de oude Christenen zelve roepen uit: „Vèr dwaalt gijlieden buiten de buurt der waarheid met uwe meening, dat een boosdoener het zoover heeft gebracht, voor eenen gód te worden gehouden, of dat dit voor een aardsch wezen is mogelijk geweest!" (Min. Fel. Oct. 29 : 2.) Wat, vraagt in een geschrift 'over het vleesch van Christus' (§ 5) Tertullianus, „is niet in waarheid Gód gekruisigd?" „Dan is," roept hij 'Tegen Marcion' (3 : 8) schrijvende, „het heele werk van God weg!" „Spaar,"

schrijft hij hoogdravend weer 'over het vleesch van Christus' t. a. p., „spaar de eenige hoop van de geheele wereld!" Tertullianus was 'realist', en niet 'idealist' of doceet; het moest 'gebeurd' zijn. Maar wat voor zijne aan het gnosticisme vijandige verbeelding moest gebeurd heeten, het was een idealistisch, in het gnosticisme zelf bedacht, mysterie van het lijden, het sterven en de herleving Gods, zoodat hij in zijne pleitrede (Apol. 21) heftig verzet bedoelt aan te teekenen, waar hij schrijft: „Zelfs de groote hoop kent Christus bereids als eenen mensch, waarvoor de Joden hem verklaard hebben, opdat men ons des te gemakkelijker voor menschvergoders zou kunnen houden."

Ziehier thans wat Tacitus bericht op plaatsen, waar hij komt aan gebeurtenissen in het Joodsche land, die eene vermelding ook van Jezus en diens volgelingen zouden kunnen doen verwachten, terwijl hij ze daar toch even weinig noemt als Josephus, wanneer die de Joodsche secten opsomt en bespreekt. „De eerste Romein, die de Joden bedwong, is Cn. Pompeius geweest, en naar overwinnaarsrecht is hij ook den tempel binnengegaan; sedert was het dan bekend, dat daarbinnen geen godsbeeld was, maar eene ledige woning, en dat de mysteriën niemedal beteekenden. De muren van Jeruzalem werden omvergehaald, doch het

heiligdom bleef bestaan. Eerlang, toen in onzen burgeroorlog de provincies (van het Oosten) aan M. Antonius waren ten deel gevallen, nam de Parthische koning Pacorus Judæa in bezit, maar hij werd door P. Ventidius gedood, terwijl de Parthen beperkt werden tot het land aan de overzijde van den Euphraat; C. Sosius onderwierp de Joden. De door Antonius aan Herodes verleende koninklijke macht werd door Augustus nog vermeerderd. Na den dood van Herodes had een zekere Simo, zonder den Keizer af te wachten, zich den koningstitel toegeëigend; deze werd gestraft door Quinctilius Varus, toen die Syrië verkreeg, het volk werd bedwongen, en de zonen van Herodes regeerden het in drie deelen. *Onder Tiberius bleef het rustig;* daarna echter, op het bevel van Gajus Cæsar om zijn beeld in den tempel op te stellen, greep het volk liever naar de wapenen, eene beweging, die door Cæsars dood werd uit den weg geruimd. Nadat de koningen waren gestorven, of tot eene macht zonder beteekenis waren beperkt, verleende Claudius Judæa aan Romeinsche ridders of vrijgelatenen als wingewest; een hunner, Antonius Felix, heeft (van 52 tot 61) met groote wreedheid en wellust de macht eens konings uitgeoefend in de gezindheid van eenen slaaf, nadat hij Drusilla de kleindochter van Cle-

opatra en Antonius had gehuwd, zoodat Felix van Antonius een achterschoonzoon was, en Claudius een kleinzoon." (Hist. 5 : 9.) „Over Judæa gesteld, meende Felix, dat hij met zijn machtigen steun alle kwade dingen ongestraft mocht doen; de Joden, voorzeker, hadden door het uitbreken hunner samenscholing het voorwendsel van opstand aan de hand gedaan, en sedert op het bericht van Gajus' vermoording het bevel onuitgevoerd was gebleven, bleef toch de vreeze, dat nog eens de eene of andere Regent hetzelfde zoude bevelen. Middelerwijl vuurde Felix door ongepaste maatregelen tot overtredingen aan, waarin Ventidius Cumanus met hem wedijverde, die een deel der provincie onder zich had, want deze was zoo verdeeld, dat de Galileesche bevolking onder Ventidius stond, en die van Samarië onder Felix. Galileeërs en Samariërs waren elkander van oudsher vijandig gezind, en uit minachting voor hunne bestuurders nu minder terughoudend in hunnen haat; zoo plunderden zij elkander wederkeerig, zonden rooverbenden uit, leverden somwijlen slag, en brachten aan de procuratoren buit en roof. Aanvankelijk zagen deze dit gaarne, doch eerlang, toen het onheil aangroeide, stuurden zij de gewapende macht ertusschen, en hunne manschappen sneuvelden. En de oorlog zoude in de pro-

vincie ontbrand zijn, was niet de bevelhebber in Syrië, Quadratus, te hulp gekomen. Tegenover de Joden, die zich verstout hadden, soldaten om te brengen, bezon men zich niet lang met de voltrekking der doodstraf; Cumanus en Felix baarden moeite, omdat Claudius bij het bericht van de aanleiding tot het oproer recht van oordeel had gegeven ook over de procuratoren. Doch Quadratus vertoonde Felix onder de rechters en liet hem medezitten in de rechtbank, om den ijver der aanklagers af te schrikken; voor de euveldaden, die beide begaan hadden, werd Cumanus veroordeeld, en de rust was in het wingewest hersteld." (Ann. 12 : 54.)

Een sterk afwijkend bericht in dezen vinden wij bij Josephus, die (Oudh. 20 : 7, 1) Felix eerst na de afzetting en veroordeeling van Cumanus in Judæa laat komen. Maar hoe opmerkelijk, dat Tacitus al even weinig als Philo en Josephus eens verhaalt, wat er in het vijftiende jaar van Tiberius was gebeurd met Jezus uit Galilæa, en dat wat hij over het tijdvak tusschen 29 en 47 feitelijk gezegd héeft, grootendeels is teloorgegaan! Want het in 29 afbrekende wordt na twee wijde gapingen tusschen het vijfde en het elfde boek zijner Annalen eerst in 47 voor goed weer opgevat. Het zwijgen hier van Tacitus zoowel als dat

van Josephus is inderdaad fataal, te meer omdat ook hij wel weet van het in het algemeen den Joden eigene Messianisme. Van de aanleiding tot de katastrophe van het jaar 70 had ('J. Oorl.' 6 : 5, 4) Josephus gezegd: „Wat hen tot den oorlog het meest had opgezet, was eene dubbelzinnige voorspelling, gevonden in de heilige schriften, en inhoudende, dat omtrent dien tijd iemand van hun land uit de geheele wereld zoude beheerschen; dit nu pasten zij op zichzelve toe, en vele wijzen hebben in de uitlegging misgetast. Maar het logion verkondigde de heerschappij van Vespasianus, die in Judæa als alleenheerscher is uitgeroepen; het is echter den menschen niet doenlijk, aan het hun beschorene, al zien zij het aankomen, te ontgaan." Tacitus (Hist. 5 : 13) herhaalt: „Bij de meerderheid bestond de overtuiging, dat het in oude priesterlijke oorkonden vervat was, hoe het juist in die dagen moest geschieden, dat het Oosten tot macht geraakte en van Judæa de heerschappij uitging; het duistere woord had gedoeld op Vespasianus en Titus, doch, zooals het bij de menschelijke begeerlijkheid gaat, leide de menigte die grootsche voorbeschikking naar eigen verlangen uit, en ze heeft zich niet eens door den tegenspoed tot betere inzichten laten brengen." Ongeveer hetzelfde zegt (Vesp. 4) ook Suetonius. „In

het geheele Oosten had zich de oude en bestendige meening verspreid, dat in die dagen volgens de Voorbeschikking van Judæa de heerschappij zoude uitgaan; het is gebleken, dat dit op een Romeinsch imperator had gedoeld, doch de Joden zijn in opstand gekomen, dewijl zij het op zichzelve toepasten."

Dan. 2 : 44 en 7 : 13-14. 18. 27 namelijk, eene 'profetie', die op Vespasianus dan ook inderdaad niet doelde. Wel doelden het vierde rijk van Dan. 2 : 40 en het vierde beest van Dan. 7 : 7 op het, na het Babylonische, Medoperzische en Macedonische gekomene, Romeinsche rijk, weshalve Josephus bij gelegenheid ('Oudheden' 10 : 11, 7) vertelt, dat door Daniël geschreven was ook over de heerschappij van de Romeinen, die de Joden geweldig zouden verdrukken; wel was ook op Vespasianus gedoeld in Dan. 7 : 8, wat over dezen dan al weer ('J. Oorl.' 4 : 10, 7) Josephus heeft doen schrijven: „Vespasianus was op de gedachte gekomen, dat hij niet zonder goddelijke voorbeschikking het roer van staat gegrepen, maar een rechtvaardig lot hem de wereldheerschappij gegeven had." De tien horens van Dan. 7 : 7 moeten Cæsar, Antonius, Augustus,Tiberius, Caligula, Claudius, Nero, Galba, Otho en Vitellius geweest zijn, en de aanvankelijk kleine elfde daar is dus Vespasianus, waarmede

echter gezegd is, dat deze volgens Dan. 7 : 13-14. 27 werkelijk bestemd was, om door een uit den hemel komenden 'Zoon des Menschen' te worden overweldigd, en dat dit logion zelf — in het begin van het jaar 70 moet zijn in den text gebracht. Men bedenke hier, dat ook in onze evangeliën de 'Zoon des Vaders' (2 Joh. 3) als een aan Dan. 7 : 13-14 herinnerende 'Zoon des Menschen' komt, die als zoodanig dan niet veel ouder zoude kunnen zijn dan het jaar 75; feitelijk zal in onze evangeliën dit prædicaat nog meer dan 50 jaar later voor het eerst te Rome zijn gebezigd, doch al ware het reeds voor het einde der eerste eeuw 'evangelisch' geweest, 'de Zoon des Menschen' hadde niet evangelisch in levenden lijve gesproken ten tijde van Tiberius.

Maar nu de vermaarde plaats, waar Tacitus het dan toch heeft, of schijnt te hebben, over wreedheden, die te Rome zelf in 64 tegen volgelingen van den onder Tiberius om het leven gebrachten Christus bedreven zijn! „Door geen menschelijk toedoen, geene vrijgevigheid van den Regent, geene verzoening der goden, verminderde het booze gerucht, dat de brand was bevolen geweest; zoo liet dan Nero, om het gerucht te doen ophouden, de lieden als daders aangeven, en met de uitgezochtste straffen bezoeken, die om hunne euveldaden veraf-

schuwd, door het gemeen gewoonlijk *Chrestenen* werden genoemd. *Hij, van wien de naam was uitgegaan, Christus, was onder de regeering van Tiberius door den procurator Pontius Pilatus met den dood gestraft,* waarna de verderfelijke, voor het oogenblik onderdrukte, dweperij eerlang weer uitbrak, niet enkel in Judæa, de geboortestreek van het kwaad, maar ook in de Stad, waar al wat gemeen of schandelijk is, van alle zijden tezamenkomt en aanhang vindt. Aldus werden eerst dezulken gevat, die belijdenis aflegden, en naar hunne opgave weer eene ontzaglijke menigte van lieden, die minder om de hun aangewrevene brandstichting dan wel om hun haat tegen het menschelijk geslacht [1] werden schuldig verklaard. Men dreef met de stervenden ook nog den spot en hulde ze in huiden van wilde dieren, om ze door honden te laten verscheuren, of ook, men sloeg ze aan kruisen, of zette ze in vlam, zoodat ze, wanneer de dag voorbij was, tot nachtelijke verlichting bleven branden. Zijne eigene tuinen had Nero voor het schouwspel afgestaan, en hij gaf eene vertooning in den circus, waar hij zich in wagenmennerskleeding onder het

---

[1]) „Odio humani generis," met een tegen het spraakgebruik van Tacitus indruisenden hiaat. „Adversus omnes alios hostile odium" heeft Tacitus (Hist. 4 : 5) werkelijk geboekt van de Joden, en later zegt, voor de Christenen het woord doende (Apol. 37), Tertullianus: „Hostes maluistis vocare generis humani."

gemeen mengde, of werkelijk op eenen wagen stond. Zoo kwam het, dat er voor strafbare lieden, die het uiterste verdiend hadden, toch medelijden ontstond, omdat ze niet ten algemeenen beste, maar om de wreedheid van eenen enkele moesten sterven." (Ann. 15 : 44.)

Hier „spreekt alles voor de echtheid der plaats" volgens H. Weinel: zie blz. 105 in diens brochure over de vraag, of het 'liberale' Jezusbeeld weerlegd is. Maar om te beginnen heeft van de tegen volgelingen van Christus te Rome bedrevene gruwelen een Seneca, die tot in 65 geleefd heeft, zoo weinig gesproken, dat hij ze niet heeft genoemd, en Josephus rept ('Oudh.' 20 : 8,3) bij zijne bespreking van Nero van deze zaak al even weinig; ook de geleerde Plutarchus onder anderen toont van het geruchtmakende geval zoo weinig te weten, dat hij de 'Chrestenen' of 'Christenen' — vgl. hier 'Vergilius' en 'Virgilius' — niet eens ergens vermeldt. Suetonius, die Nero beslist de schuld van den brand geeft, zegt (v. Ner. 56) op eene onverdachte plaats, dat hij zich als „religionum usque quaque contemptor" van secten niets had aangetrokken, en Tacitus zelf zegt in zijn 'leven van Agricola' § 45, dat Nero wel misdaden bevolen had, maar er eigene oogen van placht af te wenden: „subtraxit oculos jussit-

que scelera, non spectavit." Zullen wijzelve zeggen, dat bijv. de schrijver van 2 Tim. 4 : 6—8 iets heeft geweten van eene door Paulus in de Neronische Christenvervolging gespeelde rol? Uit de Oudchristelijke letteren heeft men hier de dusgenoemde eerste Clemensepistel bijgebracht, waarin onder meer het volgende te lezen staat. „Uit ijverzucht en nijd zijn de grootste en rechtvaardigste zuilen vervolgd en aan den rand des grafs gebracht; stellen wij ons de voornaamste apostelen voor oogen. Door onrechtmatige ijverzucht heeft Petrus, niet eens of tweemaal, maar meermalen, moeilijkheden ondervonden, en zoo is hij, nadat hij getuigd had, heengegaan naar de hem toekomende plaats der heerlijkheid. Ten gevolge van ijverzucht heeft ook Paulus den prijs der volharding ontvangen, nadat hij zevenmaal geboeid, verbannen en gesteenigd was; als prediker in het oosten en westen heeft hij zich uitstekenden geloofsroem verworven, nadat hij gerechtigheid geleerd had aan de geheele wereld, tot aan de uiterste grenzen van het westen gekomen was en voor de overheden getuigd had. Zoo is hij van de wereld gescheiden en heengegaan naar de heilige plaats als het grootste toonbeeld van volharding. Bij deze mannen, die een heilig leven hebben geleid, is eene groote menigte van uit-

verkorenen gevoegd, die onder ons tot een overschoon voorbeeld zijn geworden, doordat zij uit ijverzucht vele martelingen en kwellingen hebben verduurd. Uit ijverzucht zijn vrouwen, de Danaïden en Dircen, vervolgd; na het lijden van zware en schandelijke mishandelingen hebben zij den voet vastgezet op den weg des geloofs en hebben zij, de zwakken naar het lichaam, een voortreffelijken prijs verworven. IJverzucht heeft echtgenooten van hare mannen vervreemd en het woord omgekeerd van onzen vader Adam: 'dit is nu been van mijn gebeente en vleesch van mijn vleesch'; ijverzucht en twist hebben groote steden verwoest en groote volken uitgeroeid. Hetgeen wij u, geliefden, schrijven, niet alleen tot vermaning voor u, maar ook tot herinnering voor onszelve, want wij verkeeren in hetzelfde worstelperk en hebben denzelfden strijd te voeren."

Het geschrift, waarin het bovenstaande wordt aangetroffen, is een 'clericaal' document. Het doet zich voor als een schrijven van de Romeinsche gemeente aan de reeds (14 : 6) als oud voorgestelde gemeente van Korinthe, doch zal wel zijn opgesteld, om als leerrede te worden voorgelezen te Rome zelf, waar de gnostici of intellectueelen het den herders der bereïds talrijke leekenkudde naar hunnen zin te lastig maakten; het bestuur, hoe-

wel (63 : 2) nog in het algemeen tot eendracht en vrede vermanende, verzoekt nu (54 : 1-2) aan de intellectueelen, de gemeente liever te verlaten, die nu eenmaal (51 : 1) eene vólksgemeente heeft te zijn. Hierin is begrepen, of te begrijpen, dat onze 'Clemensepistel' afkomstig is uit dagen niet al te lang voor de breuk tusschen Romeinschen clerus en gnostieke leeraren, tegen het einde daarom van de Paulinische en het begin der Petrinische periode, uit de dagen, toen ook 'onze' — in de epistel nog niet vooronderstelde — evangeliën vervaardigd zijn; ze zal geschreven zijn omtrent 135. Van daar — en vgl. hier 2 Kor. 11 : 28 — het achterstellen van de nu eenmaal voorhandene maar min ofte meer hinderlijk gewordene Paulusfiguur bij de voorloopig nog nevelachtige gestalte van Petrus, van wien men nog niet ronduit zegt, dat hij te Rome heeft verwijld en gestorven is. Zegt men het van Paulus? Moet het bovenstaande reeds eene zinspeling zijn op de Neronische Christenvervolging na den brand van Rome, dan is die zinspeling zoo onduidelijk mogelijk, en Justinus Martyr, die te Rome midden in de tweede eeuw verwijld heeft, schijnt er weer niets van te hebben geweten; in een martyrium Pauli, dat zich omtrent 175 laat denken, wordt de apostel op last van Nero ter dood gebracht in

eene vervolging, die met den brand niets te maken heeft, en 'acta' van Petrus uit het begin der derde eeuw vertellen, hoe in Nero's dagen op last van den præfect Agrippa Petrus gekruisigd is, omdat hij van hare heeren vrouwen en bijzitten had vervreemd, wat wel aan onze Clemensepistel, maar niet aan den brand van Rome doet denken. Ook Clemens van Alexandrië heeft het feit niet in zijne collecties uit profane schrijvers.

De eerste, die het onder de kerkvaders over eene Christenvervolging onder Nero heeft, is weer (Apol. 5. 21) Tertullianus, die (ald. 16) Tacitus om diens beschrijving der Joden in het vijfde boek der Historiën een leugenachtigen babbelaar noemt, maar met de letter van Ann. 15 : 44 nog niet bekend blijkt, waarna Eusebius, die (H. E. 2 : 25) de plaats (Apol. 5) bij Tertullianus over Nero's wreedheid weet bij te brengen, van het enorme feit in quæstie zelf weer niet gewaagt; eerst in de onderschovene briefwisseling tusschen Seneca en Paulus, den twaalfden brief, blijkt sprake van veelvuldige branden te Rome, die veroorzaakt zijn men weet wel door wien, terwijl daarvoor onschuldige Joden en Christenen plegen verbrand te worden. „Christiani et Judæi quasi machinatores incendii affecti supplicio uri solent," — zoo heeft men in 65 nog even Seneca laten getuigen —

ongeveer driehonderd jaar later. En omtrent 403 zegt dan de Gallische presbyter Sulpicius Severus, 'de Christelijke Sallustius' : „Door niets vermocht Nero te bewerken, dat de brand niet door hem werd bevolen geacht; daarom wendde hij den haat tegen de Christenen, en tegen onschuldige lieden zijn toen allerwreedste pijnigingen in het werk gesteld. Ja zelfs men heeft nieuwe sterfwijzen verzonnen, zoodat ze werden gehuld in huiden van wilde dieren, om zoo door honden te worden verscheurd; velen ook zijn aan kruisen geslagen of in vlammen opgegaan. Eene menigte hunner heeft men na het vallen der duisternis bij wijze van nachtelijke verlichting in brand gestoken." (Chron. II, cod. Vat. 824 sec. XI.)

Twee en eene halve eeuw vóór Sulpicius had Justinus Martyr zich (Apol. I : 35, 9) tot staving zijner Jezuaansche lijdensgeschiedenis op 'acta van *Pilatus*' beroepen, die hij zeker nooit gezien had, hij mocht overigens hebben gezien of gelezen wat men wil; had Sulpicius wat hij hier vertelt uit *Tacitus*? Hij zegt het niet eens, en de Fransch-man P. Hochart deelt mede, dat het eenige handschrift zijner kroniek, hetwelk in het Vaticaan berust, ingezien is door den humanist Poggio Bracciolini, nadat deze de verbranding van Huss en Hiëronymus van Praag had bijgewoond; kan

in 1878 de Engelschman Ross hebben gelijk gehad, toen hij bij Tacitus dacht aan Bracciolini? Waarborg is hier één handschrift, de codex Mediceus II, die tusschen 1053 en 1087 te Monte Cassino vervaardigd schijnt, en in allen gevalle dus allerminst nog een is van de handschriften, die op last van keizer M. Claudius Tacitus (Fl. Vop. 10) in 276 zijn vervaardigd; dat de woorden in quæstie van Tacitus zijn, is vooronderstelt in de omtrent 1468 te Venetië verschenene editio princeps van Jan van Spiers, maar Gibbon reeds heeft bevroed, dat ze zich in het verband van het jaar 64 bezwaarlijk laten denken. En hij heeft gedacht aan verwarring der Jezus verbeidende Galileeërs met de bij Josephus ('J. Oudh.' 18 : 1, 2) vermelde Galileesche dwepers, „the zealots who had followed the standard of Judas the Gaulonite" and „impelled their countrymen into rebellion"; „how natural," he says, „was it for Tacitus, in the time of Hadrian, to appropriate to the Christians the guilt and the sufferings which he might, with far greater truth and justice, have attributed to a sect whose odious memory was almost extinguished!"

Tegen het einde der achttiende eeuw, in een boek van 1791, getiteld 'Les ruïnes, ou méditations sur les révolutions des empires', heeft Volney de

plaats voor onecht verklaard. In 1878 bleek Ross aan de Annalen in het geheel niet te gelooven, en in de 'Annales de la faculté des lettres de Bordeaux' voor 1884, no. 2, heeft Hochart van Ann. 15 : 44 gezegd, que „ce chapitre renferme dans ses énonciations autant de difficultés que de mots"; in 'Études au sujet de la persécution des Chrétiens sous Néron' (Paris, Leroux 1885) heeft hij dan betoogd, dat de plaats in de vijfde eeuw geïnterpoleerd is, en F. Arnold heeft daarop in eene verhandeling van 1888 over 'de Neronische Christenvervolging' ten minste de veelvuldige interpolaties niet ontkend. Hij laat gelden, dat géén van Tacitus' werken onvervalscht is overgeleverd, en erkent in zijne voorrede, dat de geloofwaardigheid van ons Tacitusbericht „op de achtenswaardigste gronden is in twijfel getrokken," — dat „ook voorname Duitsche philologen eene interpolatie der betrokkene plaats (hebben) aangenomen". In een geschrift van 1890 'de l'authenticité des Annales et des Histoires de Tacite' heeft Hochart ten slotte beide werken voor een maaksel van Bracciolini verklaard, en Joh. Weiss o. a., die (blz. 86) op „de fameuze hypothese" betreffende Ann. 15 : 44 niet gesteld blijkt, maakt hiervan gebruik, om ook deze te discrediteeren; wie echter gelijk schrijver dezes, Hochart's finale laat voor

wat zij is, zal zich toch niet mogen verhelen, dat Ann. 15 : 44 zich niet klakkeloos laat citeeren. „The evidence against its genuineness seems overwhelming," zegt in 1887 Edwin Johnson op blz. 31 van 'Antiqua Mater', en ten onzent had al tegelijk met Ross A. Pierson het vermoeden uitgesproken, dat „wij hier met een verhaal te doen hebben van Christelijken oorsprong". ('De Bergrede en andere synoptische fragmenten' 1878, blz. 90.)

Ch. Fr. Dupuis heeft in 1798 geschreven, dat Tacitus zegt, wat de legende vertelde. En in onze eigene dagen erkent de geloovige Curt Delbrück: „De acta van Christus' veroordeeling zal hij wel niet voor zich hebben gehad." ('Heeft Jezus Christus geleefd?' Blz. 31.) „Dat omtrent het jaar 100," erkent hierbij J. Weiss (blz. 88), „de grondtrekken ook van eene geheel verzonnene overlevering der Christenen reeds moeten zijn gereed geweest, is iets, dat van zelf spreekt; zoo kan dan Tacitus ook uit die overlevering putten." Eene overlevering, voegen wij erbij, die bij monde van Justijn verwezen heeft naar Pilatusacten, die waarschijnlijk nooit hadden bestaan, wat niet wegneemt, dat Tacitus van Christenen in eigen dagen omtrent 117 zeer zeker best zoude kunnen gehoord hebben van eene reeds onder Tiberius voorgevallene krui-

siging van Christus; de echtheid der betrokkene woorden vooröndersteld, zoude men dan kunnen aannemen, dat Romeinsche Christenen dier dagen aan Tacitus iets hadden verteld van hetgeen aan hunne van de Synagoge nog niet afgescheidene overgrootouders was overkomen om de wraakzuchtige vreugde, die zij bij den brand van Rome — vgl. hier Openb. 18 : 6. 8 — als Messianisten hadden verraden, en de verklikking eener groote menigte van lieden door de eerste arrestanten zoude men dan kunnen opvatten als nijdige daad van Joodsche nationalisten, die de meer theosophische Jezusverbeiders niet vrij wilden laten uitgaan. Maar wat is van zulk eene spanning, om niet te zeggen scheuring, in 64 te gelooven? Theosophische Jezusverbeiders (Hd. 28 : 22) zullen of kunnen er wel al geweest zijn, maar dat er vóór den val van Jeruzalem en de verwoesting van den tempel reeds 'verfoeide' Mineeën hebben geleefd, 'verfoeide' en toch weer tezamen met de Joden als Messianisten en Romehaters vervolgbare Naçoreeën, dat blijkt niet bij den Alexandrijnschen Philo en ook niet bij Josephus; nog uit Hd. 21 : 20 zoude het niet zijn op te maken. Maar Tacitus, of Pseudo-Tacitus, spréékt niet eens van Jezus of Naçoreeën; hij spreekt van Christus en Pilatus als een Christen, die onmiddellijk weet,

wat hij bij dien naam te denken heeft, om dan de vermoorde Chrestenen voor te stellen als eene bij het volk gehate ontzaglijke menigte, die er onmogelijk kán geweest zijn. Viel er in 64 zelfs wel eene Christelijke conféssie te vermelden? Het objectlooze 'fateri' voor de gevangenneming doet sterk denken aan het 'belijdenis afleggen' der latere kerktaal, maar de beschrijving der secte, hoewel die volgens de beschrijving zelve reeds vijftig jaar te voren de aandacht der Romeinsche overheden had getrokken, blijft opmerkelijk nevelachtig. Heeft Tacitus, die anders „generis humani" schrijft, voor ditmaal „odio humani generis" uit de pen laten loopen? En had een procurator het zwaardrecht? Werd in Nero's dagen als doodstraf de vuurdood toegepast? Zijn er brandstichters verbrand, die niet — van brandstichting overtuigd waren, en wier medeplichtigheid niet bewezen was, — nadat zij hadden bekend? Zijn de slachtoffers in brand gestoken in de tuinen van het Vaticaan, in Nero's tuinen, juist waar volgens Tacitus' eigene mededeeling aan de door den brand van huis en hof beroofden eene toevluchtsplaats was aangewezen en eene menigte van tenten en houten barakken waren opgericht? Is hier een Romeinsch geschiedschrijver aan het woord, of een op zijnen naam schrijvend Christen, die het

heeft willen voorstellen, alsof zijne geloofsgenooten slachtoffers van Nero's wreedheid waren geweest, maar met zijne vervalsching het verband tusschen Ann. 15 : 43 en 15 : 45 evenzeer heeft doorbroken als de inlasscher van het bericht over Jezus het verband heeft gespleten bij Josephus? Men bedenke nog, dat ingeval Tacitus van 'Jezus' had gesproken waar hij over 'Jezus' berichten *moest,* in de regeering van Tiberius namelijk, de opmerking over 'Christus' bij het relaas over Nero geenen zin had gehad, zoodat hij over 'Jezus' elders *niet* zoude moeten hebben spreken. En dewijl hij, of in zooverre hij, in Ann. 15 : 44 over 'Christus' geinterpoléérd spreekt, zal hij over 'Jezus' wel in het geheel niet hebben gesproken; in allen gevalle zal Ann. 15 : 44 te houden zijn voor een invoegsel. „De overeenstemming der resultaten," zegt Smith op blz. 248 van 'Ecce Deus', „dwingt ons om de plaats als waarschijnlijk ingelascht te beschouwen; wij maken beslist de gevolgtrekking, dat dit beroemde hoofdstuk, zooals het er nu staat, met overwegende waarschijnlijkheid is toe te schrijven aan eene andere hand dan die van Cornelius Tacitus."

„Aan *de Christenen*, eene soort lieden van eene nieuwe en misdadige (tooverdadige?) dweperij, is de doodstraf voltrokken," schijnt plotseling ook

Suetonius te zeggen, wanneer hij handelt over Nero; even weinig als Seneca Josephus Plutarchus echter hebben daaromtrent ook Justinus Irenæus Dio Cassius iets overgeleverd, en in zijne brochure van 1910 over 'De Petruslegende' (blz. 45) weet A. Drews te berichten: „Dat de overeenkomstige plaats bij Suetonius verder niets is dan een Christelijk falsaat, daarover zijn onbevooroordeelde onderzoekers het sinds lang eens." Mogelijk echt maar zonderling onduidelijk is dan nog eene plaats bij Suetonius in § 25 van diens Claudiusvita: *„De Joden, die tengevolge der aanstoking van* (zekeren) *Chrestus aanhoudend opschudding verwekten, heeft hij uit Rome verdreven."* „De geschiedschrijver des keizers," aldus H. von Soden „weet dus, dat de hoofden verhittende strijd eene bepaalde persoonlijkheid had betroffen; alleen heeft hij het mis, wanneer hij dezen Christus te Rome tegenwoordig denkt, misschien wel ten gevolge van het geloof der Christenen, dat hun Christus in den geest te midden der zijnen was en in hen werkte." ('Heeft Jezus geleefd?' Blz. 10.) Maar dit zoude juist beteekenen, dat er eigenlijk van eenen god sprake is! Ook staat er nu juist niet, dat onder de Joden te Rome eene machtige beweging ontstaan was 'wegens Christus', en bovendien vinden wij het feit weer niet vermeld bij Josephus, al weet men

in Hand. 18 : 2 te zeggen, dat Claudius bevolen had, dat 'alle Joden' Rome zouden ontruimen; dat dit met Christusbewegingen in verband stond, wordt er daar niet bijgevoegd, en Dio Cassius (61 : 6) heeft beweerd, dat van de Joden de sámenkomsten waren verboden, doch dat zij om hunne talrijkheid niet konden worden verdreven. Wat evenwel te beginnen met eenen Chrestus in de dagen van Claudius als Jodenophitser te Rome? Is hier de overeenkomst in klank toevallig en is de Chrestus van Suetonius niets dan een lastige Jood geweest? 'Chrestus', dat is 'de Brave', was toen geen ongewone naam, en men kan zich voorstellen, dat men aan een te Rome woonachtigen Hellenistischen Jood heeft te denken; denkbaar voorzeker blijft het ook, dat wij hier te doen hebben met een verwarden naklank van Messiaansche twisten, die in de dagen van Claudius de Romeinsche Jodengemeente hadden beroerd, al blijft het bij die vooronderstelling zonderling dunken, dat 'alle Joden' weg moesten. En heeft Suetonius bij deze gelegenheid met de Joden de Christenen verward, dan heeft hij meteen getoond, hoe weinig nog in 120 de Romeinen van de Christenen hebben geweten, wat op zijne wijze nog eens licht werpt met name op de plaats bij Tacitus; „het bericht bij Suetonius," zegt dan ook (blz. 88) Joh. Weiss, „toont eene

zoo onnauwlettende kennis van zaken, dat het als getuigenis in ernstige zaak niet in aanmerking kan komen." Zoo als de plaats voor ons ligt, bewijst zij voor ons doel eigenlijk niets, want 'Christus' was te Rome nooit geweest en leefde in allen gevalle niet meer, toen 'Chrestus' te Rome de Joden opstookte; bovendien is het volgens Hd. 28 : 16-22, toen Paulus te Rome kwam, in de Romeinsche Jodengemeente zoo rustig geweest, dat de Joden nog hadden te vernemen, waarom het in de zaak van Jezus Christus ging. „Dat er overigens," zegt Ds. Fr. Steudel op blz. 61 van zijne brochure 'in den strijd om de Christusmythe', „onder keizer Claudius te Rome wel al 'Christenen', d. w. z. Joden, die de komst van den Christus verbeidden, moeten geweest zijn, is niemand eer geneigd om aan te nemen dan wij."

Maar wat is er nu aan van de opschudding, die in het vijftiende jaar van Tiberius zoude zijn teweeggebracht door een dertigjarigen Jezus van Nazareth in Galilæa en Jeruzalem? Dat is hier de groote vraag. En Tacitus vertelt, dat het onder Tiberius rustig is gebleven; later heeft in het eerste boek van zijn werk tegen de Christenen keizer Julianus gezegd: „Wanneer men mij een enkelen schrijver van naam aanwijst, die deze lieden genoemd heeft, gebeurd is het namelijk onder Tiberius

of Claudius, houdt mij dan in alle opzichten voor eenen leugenaar!" *Tiberius of Claudius!* Inderdaad, terwijl de schrijver van Luc. 3 : 1 (vgl. 4 : 19) het vijftiende jaar van Tiberius (29—30) noemt, als het jaar, waarin om te beginnen het woord Gods was gekomen tot Johannes den Dooper, wordt het daarbuiten alles behalve duidelijk, wanneer Jezus nu eigenlijk geboren en gestorven is. Volgens Luc. 3 : 23 is hij in het jaar 30 van onze telling 30 jaar oud geweest, al heeft hij volgens Matth. 2 : 13. 16 reeds de beduchtheid opgewekt van Herodes, die in het eerste jaar onzer telling voorlang was overleden, en al is hij volgens Luc. 2 : 2 in de dagen der opschrijving onder Quirinius, dat is zeven jaar ná het begin onzer telling, geboren. Bij Clemens van Alexandrië (340 b Sylb.) lezen wij, dat volgens de Basilidianen, die hunne inlichtingen uit Alexandrië hadden, de geboorte des Heeren gevallen was in de maand Mei van het 28ste jaar van Augustus; omtrent 185 beweert Irenæus van Lyon, die het konde weten uit Rome, dat onze Heer (3 : 21, 3) geboren is omtrent het 41ste jaar van het imperium van Augustus, om dan omtrent 190 in (§ 74 van) zijn geschrift 'tot aantooning der apostolische prediking' daaraan toe te voegen, dat *Christus was gekruisigd onder keizer Claudius* (41—54). De eigenlijke sterfdag is te Rome nooit bekend geweest:

hoe konde die anders in den kerkelijken kalender beweeglijk zijn? De Roomsche kerk meent den dag te weten, waarop te Rome Petrus en Paulus zijn gedood, maar Petrus en Paulus hebben haar geene kennis nagelaten van den dag, waarop de Heer Jezus zelf was gekruisigd. Bij monde van Hiëronymus (de V. I. 11) vertelt de Roomsche legende wel, dat *in de dagen van Claudius Philo van Alexandrië te Rome* heeft kennis gemaakt *met Simon Petrus*, den vorst of voorste der apostelen, die in het tweede jaar van Claudius te Rome was gekomen; om daar op den heiligen stoel[1] te zitten tot in het laatste jaar van Nero (54—68), dus lang na den brand; Epiphanius (51 : 12) meent nog te weten, dat *onder keizer Claudius de apostel Johannes* het vierde onzer evangeliën heeft geschreven, toen hij *over de negentig jaar oud* was.

Sedert het midden der tweede eeuw vermoedelijk laat het Romeinsche gemeentebestuur den doopeling voor zijnen doop het geloof belijden, dat Jezus Christus onze Heer (in allen gevalle vleeschelijk) gekruisigd is onder Pontius Pilatus; bijzonder zeker is dat toen dus niet geweest. En Paulus

---

1) Er is grond voor het vermoeden, dat de heilige stoel van Petrus, die te Rome nog bewaard, maar niet meer openlijk vertoond wordt, de zoogenaamde 'sella gestatoria', een stoel is, waarop te Rome feitelijk de pater patrum der Mithravereerders heeft gezeten; dat hij van 'heidensche' afkomst is, schijnt aan geen twijfel onderhevig.

had er, zoude men zoo zeggen, nog niet van geweten; van waar allereerst te Rome onze evangelisten het hebben gehad is nog de vraag. Ondenkbaar lijkt het voorloopig niet, dat men bij wijze van misverstand van Romeinsche zijde het eerst Pilatus had genoemd, toen men de Jezuaansche theosophen hoorde vertellen, dat een homo 'pilatus' het hunnen Heer en Heiland had aangedaan. Volgens een negende-eeuwsch fragment uit het klooster van Bobbio in de Ambrosiaansche boekerij te Milaan, dat geput wil zijn uit de commentaren van Victorinus, een bekeerling der vierde eeuw, die de opgaven had gehad uit apostolische overleveringen geboekt bij Alexander van Jeruzalem, is *Jezus Christus in het jaar 9 van onze telling geboren,* in 46 door Johannes gedoopt *en in 58 onder Nero gekruisigd,* terwijl volgens het onecht vrijzinnige historisme de brief aan de Galatiërs reeds omtrent 55 te Ephesus is geschreven; den eersten aan de Korinthiërs laat men dan in het begin van 58 in Macedonië en dien aan de Romeinen in het begin van 69 te Korinthe geschreven zijn, terwijl toch allereerst de laatste in het geheel geen 'brief aan de Romeinen' is, maar eene voor-Petrinische en oud-Roomsche epistel of leerrede, die de duidelijkste kenteekenen draagt van een later ontstaan. Voor het oogenblik zien wij hier, dat de oud kerkelijke

overlevering aangaande het groote feit van den kruisdood en het daarmede meer onmiddellijk verband houdende zonder eenstemmigheid is en vastheid; zoekt men te vergeefs in de eerste eeuw naar getuigenissen van Joden, Grieken of Romeinen, waardoor de verhalen dienaangaande naar behooren worden geschraagd en heeft men onder de Christenen te Rome in 175 of 185 niet eens geweten, wanneer nu eigenlijk „onder Pontius Pilatus" de kruisdood was voorgevallen, iets beters dan eigene gissingen heeft men voor de gewichtigste data al even weinig gehad in de zoogenoemde moedergemeente van Jeruzalem.

Dat ons in onze evangelieverhalen van de eene zijde verteld wordt, hoe Jezus geboren is, toen Herodes nog leefde, en van den anderen kant de opschrijving onder Quirinius wordt genoemd, blijkt niet in grootere mate legendair dan het datum van den kruisdood, waaromtrent in de tweede eeuw blijkbaar niet te Jeruzalem en niet te Rome op grond van echte en geschiedkundige bescheiden gesproken is, al heeft midden in de tweede eeuw Justinus Martyr de Romeinsche overheid kloekweg naar de (volgens hem) door Pilatus (indertijd natuurlijk) ingezondene acta verwezen; 'acta van Pilatus' zijn van Christelijke zijde later weer gefabriceerd, maar het echte en eerlijke historisme

heeft hier uit de eerste eeuw geenerlei stelligheid. „Door de wijze beschikking der Voorzienigheid," zegt Gibbon in het 16de hoofdstuk zijner geschiedenis van verval en ondergang des Romeinschen rijks, „is over de kindsheid der Kerk een geheimzinnige sluier geworpen, die gediend heeft om de Christenen, tot hun geloof gerijpt en hun getal vermeerderd was, niet alleen voor de kwaadwilligheid maar zelfs voor de kennismaking der heidenwereld te vrijwaren." In onze dagen erkent de geloovige Kurt Delbrück: „De historische persoonlijkheid van Jezus Christus wordt alleen bewezen uit het feit, dat de eerste Christelijke gemeente hem heeft erkend als haren Heiland, dien zij eens levend had gezien; verdere historische documenten hebben wij nu eenmaal niet." En reeds Voltaire bericht in cap. 31 van zijn geschrift over 'God en de Menschen': „J'ai vu quelques disciples de Bolingbroke .. qui niaient l'existence d'un Jésus."„ Jésus devant l'histoire n'a jamais vécu," heeft in 1875 te Genève Louis Ganeval herhaald, en de Pool A. Niemojewski beweert op blz. 179 in de (anno 1910 te München verschenene) Duitsche lezing van zijn boek over 'God Jezus': „Die Person Jesu ist in Nebel zerronnen." „Den waren oorsprong des Christendoms kennen wij niet," aldus in 1886 aan het einde van een boek 'Waarschijnlijkheden'

onze landgenooten A. Pierson en S. A. Naber; wijlen A. Dieterich zegt dan in 1896 op blz. 54 van eene verhandeling over 'het grafschrift van Aberkios': „Met het groote probleem van de wording des Christendoms wórstelen wij tegenwoordig." Anno 1900 erkent Otto Seeck in zijne 'Geschiedenis van den ondergang der antieke wereld' (3 : 173): „Alle vragen, die op het ontstaan des Christendoms betrekking hebben, zijn zoo moeilijk, dat 'wij' blijde zijn, ze te mogen ontwijken." En inderdaad is voor den gewonen geschiedkundige de zaak te moeilijk; 'die' pleegt daarover terecht liever niet college te geven. Maar toch is het vraagstuk niet zoo onoplosbaar als het 'met bedoeling' allicht wordt voorgesteld, en wie van Sam. Lublinski 'Het ontstaan des Christendoms uit de oude beschaving' benevens 'Het wordende dogma betreffende het leven van Jezus' gelezen heeft, weet al vrij wel, wat hij van de zaak heeft te denken, al blijft er in de nieuwe, vrije, richting geschiedkundig nog veel te doen.

Ingeval de Christus geboren is en zich ergens ophoudt, dan is hij toch onbekend. — Gijlieden volgt een ijdel gerucht en maakt uzelven eenen Christus." Aldus omtrent 160 de Jood Trypho in § 8 van Justijns 'Gesprek', wat overeenstemt met den Targoem op Micha(ja) 4 : 8 bijvoorbeeld, waar het heet, dat de Gezalfde bereids aanwezig is,

maar om de zonden des volks alsnog verborgen blijft; tevens wordt hier verraden, dat de Joden omtrent Jezus van Nazareth van zichzelven geene gegevens hebben gehad. 'Jezus, de hæretici en de Christenen volgens de oudste Joodsche opgaven', zooals die in 1910 nog eens textueel met vertaling en toelichtingen door H. L. Strack zijn uitgegeven, doen dit dan ook nogal duidelijk uitkomen, en Strack zelf moet bekennen, dat bij hem de voorraad van bescheiden, die aan onbevooroordeelde onderzoekers al vroeger zeer armoedig had geleken, nu nog meer is ingekrompen; „al het over Ben Stada gezegde, dat is nu duidelijk," beseft Strack, „is te erkennen als iets wat oorspronkelijk betrekking heeft gehad op iemand anders, en eerst twee en eene halve eeuw later op Jezus is overgebracht." In de 'Cultur der Gegenwart' heeft A. Jülicher laten gelden, dat de Thalmoed zijne kennis van Jezus aan de evangeliën heeft ontleend; men heeft het echter willen doen voorkomen, alsof uit den Thalmoed nog blijkt, dat Joodsche Schriftgeleerden al omtrent 71 van een Evangelie geweten hebben; rabbi Gamaliël II, de zoon van den in Hd. 5 : 34 en 22 : 3 bedoelde, die na 70, na den dood van zijn toen omgekomen vader, voorzitter van het te Jabne zetelende synhedrion is geweest, zoude over 's vaders nalatenschap twist hebben gehad met

zijne zuster en voor den rechter iets hebben te hooren gekregen, waarin het Evangelie kort na 70 bereids voorhanden blijkt. Maar aan het Joodsche synhedrion te Jabne was juist de civiele rechtspraak gelaten, en zoolang zulk een Joodsch gerecht bestond, mocht Gamaliëls zuster op een ander geen beroep doen; het heele geding is dan ook een verzinsel, en wat bij Strack thans op blz. 19-20 voor iedereen te lezen staat, is niets dan eene proeve van gewone latere Joodsche persiflage. „Imma Sjaloom," aldus de Babylonische Thalmoed in Sanh. 116, „was de vrouw van rabbi Eli'ezer en zuster van rabban Gamaliël; in zijne buurt woonde een philosoof, die den naam had, dat hij zich niet liet omkoopen, en dien hebben zij eens belachelijk willen maken. Imma bracht hierom bij hem een gouden luchter binnen, en beiden verschenen voor hem, waarop zij zeide: ik verlang aandeel aan het familiegoed. Hij nu antwoordde: deelt. Rabban Gamaliël zeide toen: voor ons staat (vgl. Num. 27 : 8) geschreven, dat waar een zoon is, de dochter niet erft. Hij echter hervatte: sinds gijlieden uit uw land zijt verdreven, is de wet van Mozes opgeheven en 'awôn-gillajon [1] gegeven, en

---

[1]) „Evangelium .... ipsi propria lingua malitiosissime immutantes vocant Havongalion, quod interpretatur latine iniquitatis revelatio." Amolo, aartsbisschop van Lyon (841—852), 'contra Judæos' § 10.

daarin (?! vgl. Luc. 12 : 14) staat geschreven, dat zoon en dochter tezamen moeten erven. (Vgl. Rom. 10 : 4, Gal. 3 : 28.) Den dag daarop bracht rabban Gamaliël hem op zijne beurt een Libyschen ezel, en toen hernam hij: ik heb het 'awôn-gillajon eens verder naar onderen ingezien, en daar staat geschreven: ik, 'awôn-gillajon, ben niet gekomen om van de Thora Mosis (iets) af te nemen, maar ik ben gekomen, om aan de Thora Mosis toe te voegen. En er staat geschreven: waar een zoon is, zal de dochter niet erven. Toèn sprak Imma (vgl. Matth. 5 : 14-16): uw licht zal schijnen als de luchter. En rabban Gamaliël zeide: de ezel is gekomen en heeft den luchter een trap gegeven."

Dat in zulk eene bespotting van het Evangelion, als ware het een 'Awôn-gillajon of 'zondengeschrift' geene getuigenis bewaard is uit 71, is duidelijk genoeg: wat erin naklinkt is eene vijandschap, die zich eerst in de tweede eeuw laat denken, en zich sedert dien bij wijze van antwoord op Christelijke stelregels of opvattingen somwijlen in kwaadaardige anecdotes heeft geuit. In de Barnabasepistel, waarin de tempelbouw van Hadrianus ter eere van Jupiter Capitolinus nog niet bekend schijnt en ook 'onze' evangeliën nog niet worden gebezigd, wordt, zeggen wij omtrent 125, van de Joden gezegd, dat ze (16 : 2) God in den tempel

schier als de heidenen hebben vereerd, dat (4 : 8) hun verbond verbroken is, en God (4 : 4) hen heeft verlaten; zoo iets maakt dan eerst der Joden haat tegen het Evangelie begrijpelijk. En het is tegen een dusdanigen achtnrgrond, dat dan de Joodsche stelregel uitkomt van 'Aboda Zara 27 b, dat men met Mineeën geene zaken doet en zich door hen zelfs niet laat genezen, dat daarom ook rab Jismaël niet heeft willen hebben, dat een neefje van hem door Ja'aqôb uit Kephàr Zechanja genezen werd in naam van Jeesjoea' ben Panterâ; eerst in dit licht wordt het begrijpelijk, dat men volgens eene tosephtâ bij Baba Meçi'a de sectarissen en afvalligen wel in een put mag naar beneden stooten, maar ze daar niet mag uithalen. Dat alles komt na het begin der tweede eeaw. Omtrent 115 zal rab Samuel de Kleine, op wien nog de grijze Gamaliël II circa 120 de lijkrede schijnt te hebben gehouden, gevolg gevende aan diens verzoek, tegen Nazoreeën en Mineeën (Berach. Bab. 28 b) eene vloekformule hebben geredigeerd, die in de genîza of rommelkamer der synagoge van Oud-Kaïro door S. Schechter uit New-York is teruggevonden en sinds 1898 nu weer bekend is; ze heeft gestaan in de twaalfde der Achttien (Zegeningen), in hat-Tephillâ, het gebed, der Joden bij uitnemendheid, en luidt in echte oorspronkelijke Palestijnsche lezing

als volgt: „Voor de afvalligen zij er geene hope, het rijk der driestheid worde snel uitgeroeid in onze dagen; *laat de Nooçeriem en de Miniem terstond vergaan!* Laat ze worden weggewischt uit het boek des levens en met de rechtvaardigen niet worden ingeschreven! Gezegend gij, Jahwè, de vernederaar van aanmatigenden!" (Strack blz. 66-67.)

„Wie de heilige (zaken) ontwijdt, de feestgetijden veracht, zijnen naaste openlijk beschaamt, het verbond van onzen vader Abraham (= de besnijdenis) verwerpt en de Schrift op onrechtzinnige wijze uitlegt, hij moge geleerd zijn en goede werken hebben verricht, aan de komende wereld heeft hij geen deel." Aldus rab Ele'azar de Moeda'iet in de Spreuken der 'Vaderen' (3 : 11), en het ligt tegenwoordig open en bloot, van welken aard de onrechtzinnige schriftuitlegging was, waarvan sedert 70 het 'nationale' Jodendom zich had afgewend; de spanning was in den grond eene spanning tusschen het theosophische Mysterie en het Palestijnsche nationalisme geweest, maar bij de scheuring heeft het laatste zich afgewend van leeringen, die men weleer verdragen en betrekkelijk soms gedeeld had. Allereerst (Strack, blz. 72. 77) wraakte men thans de meening, dat er twee machten, ja zelfs (Strack, blz. 70) véle machten in den hemel waren, waarmede men eene leer van den

'Medetroner' verloochende, die men (Strack, blz. 74. 75. 76) in eigen boezem had ontwikkeld en zoo voor als na — behield; het mocht (Strack, blz. 70) nu niet meer heeten, dat God bij de schepping medewerkers had gehad, al was eigene verbeelding nog vol van „den vorst des aanschijns, vorst Metatron", en al was de geheele angelologie (vgl. Hd. 23 : 8) oorspronkelijk juist Phariseesch. Veroordeeld werd nu ook (Strack, blz. 51) de stelling, dat er niet meer dan één 'oolaam, aioon of wereld was, alsof niet juist de twee-werelden-theorie oorspronkelijk een bedenksel en leerstuk ware geweest van de Mineeën; — wat wérkelijk toen veroordeeld en vervloekt is, het is de Mineesche trek naar het bovenaardsche geweest, waarin het Joodsche nationalisme was in den steek gelaten. Dáárom moet volgens den Thalmoed (Bab. Gittin 45 b) eene door 'vreemde' hand geschrevene wetsrol ter zijde gelegd, doch eene door eenen Mîn geschrevene verbránd worden; dáárom zeide voortaan de synagogale rechtzinnigheid: „men behoedt voor verbranding geene giljonen en boeken der sectarissen, men laat ze waar ze zijn verbranden met azkarôth (of namen Gods) en al. — Rab Tarphôn heeft gezegd: mijne zonen wil ik verliezen, wanneer ik niet die giljonen en boeken, mochten ze mij in de handen vallen, met azkarôth en al verbrand!" (Tosephtâ

Sjabbâth 13 : 5.) „De kleinzoon van rabbi Jozua ben Levi had eene verslikking, en er kwam iemand die hem in naam van Jeesjoe Pandera befluisterde, waarop hij bijkwam; toen hij heenging, vroeg Jozua hem wat hij had gemompeld, en hij antwoordde: een woord van dien en dien. Toen zeide Jozua tot hem: het ware hem beter dood te zijn dan zoo. En het geschiedde hem als bij een misgreep, die van den vórst uitgaat." (Sjabb. Jer. 14 : 4 en elders.)

In Hd. 15 : 5 (vgl. 23 : 6-9, 26 : 5) lezen wij van Phariseeën, die nog 'gelóóvig' zijn geworden, maar in onze evangeliën is dat anders. En wie bijv. Matth. 10 : 17—22 opslaat, ziet daar, hoe fel in het algemeen de spanning is geweest . . . in de dagen van Simeon bar Koochebâ. „De Joden," zegt dan ook omtrent het midden der tweede eeuw Justinus Martyr (Apol. 1 : 31), „zien ons voor vijanden en tegenstanders aan, en ze dooden en martelen ons, wanneer ze kunnen; nog in den kort geleden (anno 135) geëindigden Joodschen oorlog heeft Bar Koochebâ, de aanvoerder van den Joodschen opstand, alleen Chrestenen tot verschrikkelijke martelingen veroordeeld, wanneer ze niet den Christus Jesus wilden verloochenen en lasteren." En tot den Jood Trypho zegt hij (§ 96) in zijn 'Gesprek': „In uwe synagoges vervloekt gij allen,

die Christenen geworden zijn." [1] „Onder den naam Nazareeën," herhaalt Hiëronymus, „uiten ze tegen de Christenen driemaal daags verwenschingen," en volgens de bewering van Epiphanius (29 : 9) hebben ze gebeden: „God verdoeme de Nazoreeën!" Dat de Nooçeriem en de Miniem plotseling mogen omkomen, blijkt de Joodsche bede ook in een handschrift te Oxford van het jaar 1426, en nog tegenwoordig bidden ook ten onzent de Joden in 'de Achttien', dat er „lammalsjiniem", voor de lasteraars, geene hope moge zijn, waarmede dan oorspronkelijk de *miniem* zijn bedoeld, de theosophen uit hun eigen midden, wier onwereldsche en daardoor antinationale heilbegeerte het ontstaan des Christendoms op haar geweten had. „Wreedaards zeggen," aldus 'de Vaderen' (4 : 17) in hunne spreuken, „dat er geene verwachting is of hope; onthuld en zichtbaar worde ons het koninkrijk binnenkort!" En hardnekkig verklaart de Jood overeenkomstig het twaalfde geloofsartikel in zijn gebedenboek: „ik geloof met een volmaakt vertrouwen aan de komst van den Gezalfde, en ofschoon hij werkelijk uitblijft, zal ik niettemin die komst elken dag verbeiden."

„Rabbi Samuel zegt: Tusschen onzen tijd en de

[1]) Vgl. hier het Joodsche gevloek in Ps. 137 : 9, 143 : 12, Jez. Sir. 12 : 6, 33 (36) : 8. 9. 12, enz. Het Roomsche missaal op Goeden Vrijdag: „oremus et pro perfidis Judæis!"

dagen van den Gezalfde bestaat geen ander verschil, dan dat alsdan Israël de heidensche koningen niet meer dienen, maar over hen heerschen zal." (Berachoth Bab. 34 b; vgl. Cels. bij Or. 2 : 29.) En als beweegreden voor de vijandigheid der Joden tegen de Mineeën vermeldt (Chron. bij jaar VII v. Hadr.) Eusebius de weigering der laatsten, om deel te nemen aan den vrijheidsoorlog, waarmede gezegd is, dat wij het ontstaan des Christendoms hebben te verklaren uit eene scheuring tusschen nationaal en theosophisch Jodendom, die eer aan het verschil tusschen Jeruzalem en Alexandrië doet denken dan aan een van Jeruzalem uitgegaan apostolaat. In zijne 'rechtzinnigheid' is het Messianisme allereerst van de Jeruzalemsche Joden niet meer geweest dan wereldsch en nationaal; vgl. hier onder meer Joël 3 : 17 en Ps. Sal. 17 : 28. De Targoem of (Arameesche) vertolking van Jonathan bij Hab. 3 : 17 verzekert nog, dat de Romeinen zullen worden uitgeroeid en uit Jeruzalem geene schatting meer zullen halen, en volgens eene kenmerkende baraithâ (Pesachim 54 b en elders) behoort tot de zaken, die aan ons menschen onbekend zijn, de tijd, waarin het rijk van David hersteld en het misdadige rijk van Rome zal verdelgd worden; „wij weten," schrijft dan ook o.a. nog Tertullianus (Apol. 32), „dat het einde onzer orde van zaken,

hetwelk met ontzettende rampen dreigt, alleen door het voortbestaan van het Romeinsche rijk wordt vertraagd." Justinus (Gespr. 80) heeft rechtzinnige Christenen gekend, die niets wilden weten van het aardsche rijk van Christus in Jeruzalem, en Irenæus (5 : 34. 4 vlg.) heeft ze dan bestreden, waarmede gezegd is, dat *het Jezuaansche evangelie bij wijze van verzet tegen het Joodsche nationalisme geboren,* doch in den loop der tweede eeuw te Rome betrekkelijk weer gemessianizeerd was [1]; „men heeft het recht," heeft in zijne Dogmengeschiedenis ([2] 1 : 534) Ad. Harnack laten gelden, „om in de theologische stellingen van Irenæus en Tertullianus eene verzachte, met het monotheïsme weer verzoende, *Gnósis* te zien." En dit houdt in, dat *aan den oorsprong des Christendoms een theosophisch Jodendom te denken* is; wie hier doordenkt, moet tot het besef komen, dat het gnosticisme niet is verloochend, omdat het eene bijkomstigheid was, maar de kerkelijke 'rechtzinnigheid' van het einde der tweede eeuw op hare wijze eene reáctie is geweest. „Niet de onvergelijkelijke persoonlijkheid van den werke-

---

[1]) Vgl. hier Mt. 26 : 64, waar Jezus de koppeling van het Zoonschap aan de Messiaansche waardigheid voor rekening des vragers laat, en Lc. 22 : 70, waar hij zijn Zoonschap zonder meer erkent, met Mc. 14 : 62, waar hij zegt, dat hij 'de Christus' is; in Lc. 22 : 69-70 wordt verraden, dat 'de Zoon des Menschen' als zoodanig niets meer of minder is dan 'de Zoon Gods'.

lijken Jezus is het geweest, waaruit het nieuwe geloof is voortgekomen, maar de voorstelling, die zijn tijd zich overeenkomstig zijn geheelen aard heeft moeten maken van den overwinnaar der zónde," — aldus bijv. (1 : 183) O. Seeck, en in den grond genomen wil ook dat weer zeggen, dat *het Christendom ontstaan* is *buiten het Joodsche land*, tegen het nationalisme van Palestijnsche en andere Joden in. „Voornamelijk in de dagen kort na 130," zegt verder doordenkende in 1893 W. Brandt, „toen de laatste groote opstand in Palestina den Romeinen veel te doen gaf en de Joden in het rijk aan de zwaarste verdrukkingen blootstelde, hebben de Christenen" — vgl. hier Matth. 22 : 21, Rom. 13 : 1-7, 1 Pe. 2 : 13-17 — „alle reden gehad, om zich van hen af te scheiden en voor vrienden der staatsmacht uit te geven. Vóór dien tijd zijn ook de evangeliën en Paulusbrieven niet ontegenzeggelijk voorhanden geweest; ze zouden eerst toen kunnen geschreven zijn en wel opzettelijk met het genoemde doel." ('De evangelische geschiedenis en de oorsprong des Christendoms op grond eener critiek van de berichten over lijden en opstanding van Jezus', blz. 51.) En, zegt den eersten Maart 1911 Ds. E. Baars te Vegesack in de 'Wissenschaftliche Rundschau', „de gedachte van den verlossingsdood, het lijdende lam Gods,

den om het leven gebrachten Christus-Messias, behoeft niet te worden verklaard door vooronderstelling eener feitelijke kruisiging van een feitelijken Jezus, die later voor den Messias ware gehouden, maar laat zich verklaren uit eene bespiegeling over verlossing van de zonde door bloedige offers, zooals we lezen bij Paulus, of bijvoorbeeld in den Hebreeërbrief; uit het streven, om ook deze gedachte aanschouwelijk voor te stellen, is de lijdensgeschiedenis ontstaan. — In de Christusleer gaat het om eene religieus wijsgeerige idee, en de inkleeding, de vorm dier idee, is de Christusmythe."

Zoo is het. Het Evangelie geeft symbolische gestalte aan de groote idee, dat de Zoon des Menschen een Zoon van God is, die lijden en sterven moet, om tot zijne heerlijkheid te komen; in Matth. 16 : 13-25 komt het uit, dat die Zoon des Menschen niet gezegd mag worden een Christus voor de Joden te zijn, een Christus in nationaal Joodschen zin, en dat hij, zoo hij niettemin de Christus, ja zelfs een Jóódsche Christus is, hij de Christus is van een Joodsch mystérie.

„De poging, om het Christendom af te leiden van eenen mensch, moet altijd mislukken." W. B. Smith, 'De voorchristelijke Jezus' [2] blz. 41.

„Is, vraagt Weinel, het liberale Jezusbeeld weêrlegd? Het antwoord luidt: *Het is weerlegd.*" A. Drews, 'De Christusmythe' 2 : 408.

„De mensch Jezus van de moderne theologie is afgewezen, en de god Jezus van het oudste Christendom door iedere beschouwing en overweging, die men zoude kunnen bijbrengen, als de juiste echte opvatting aangetoond." W. B. Smith, 'Ecce Deus' blz. 255.

„Berossus bericht in het eerste boek zijner Babylonische geschiedenis, dat te rekenen van den zestienden der maand Loüs vijf dagen lang in Babylon een feest wordt gevierd Sacæa genaamd, waarbij het gebruik wil, dat de heeren onder de dienaren staan; gedost in een gewaad als van eenen koning, beveelt dan over de huishouding een hunner, dien ze zoganes [1] noemen." (Athenæus

1) Men heeft hier gedacht aan eene schrijffout ΖΩΓΑΝΗΣ voor ΖΩΓΑΛΛΗΣ, daarbij verwijzende naar het Babylonische woord 'sukallu', dat 'eerste minister' schijnt te hebben beteekend; men kan hier echter ook denken aan '*sagan*'. Want zoo heet in den Joodschen Targoem des hoogepriesters plaatsvervanger bij de plechtigheid van den zondenbok.

14 : 44.) „Ze nemen," zegt Dio Chrysostomus (orat. 4 ; 67), „een van de ter dood veroordeelde gevángenen, en zetten dien op den koninklijken troon; ze kleeden hem in koninklijke gewaden en laten hem bevelen geven, drinken, pret hebben en over 's konings bijzitten beschikken gedurende verscheidene dagen; niemand mag hem beletten, om te doen wat hij wil. Maar daarna ontdoen zij hem van zijne kleederen, geeselen hem en slaan hem aan het kruis." [1] En „toen Kronos (= Saturnus)," aldus weer Philo Byblius bij Eusebius in diens 'Voorbereiding van het Evangelie' (4 : 16, 7-8), „die bij de Phœniciërs Israel heet en na zijnen dood verheven is tot de ster van dien naam, over het land nog regeerde, had hij bij eene dochter des lands, Anobret genaamd, een eenigen zoon, dien men daarom Jehoud (= Jehuda, Juda) noemde, omdat ook nu nog bij de Phœniciërs de eenige zoon zoo heet; en toen nu eens het land in het grootste oorlogsgevaar verkeerde, heeft hij zijnen zoon uitgedost in koninklijk gewaad en hem op een daartoe opgericht altaar geofferd." „Aán Kronos," verhaalt Porphyrios in zijne verhandeling 'over onthouding' (2 : 54), „placht den zesden van de maand Metageitnion een mensch te worden

---

1) Vgl. hier H. Zimmern 'Zum Streit um die Christusmythe' (Berl. 1910) S. 40, en H. G. F. 3 : 210.

geofferd op Rhodos, een gebruik, dat lang heeft bestaan eer het werd veranderd; toen namelijk bewaarde men een van de ter dood veroordeelden tot aan het Kronosfeest, en wanneer dan het feest was aangebroken, brachten zij dien mensch buiten de poort tegenover den tempel van Aristobula (= Diana), gaven hem wijn te drinken, en brachten hem om het leven."

De oplettende lezer heeft reeds bespeurd, dat het Carnavalfeest, waarmede wijzelve bekend zijn, aan de Romeinsche Saturnaliën en het feest der Saturnaliën nog aan een Perzisch, ja zelfs Babylonisch, Oudejaarsfeest doet denken, dat zich bewogen heeft rondom een zinnebeeldig verheerlijkten spotkoning, die bestemd was, om zijne kortstondige heerlijkheid met den dood te bekoopen; minder snel allicht zal men naar aanleiding van het boven aangehaalde begrijpen, dat ook het Joodsche Poerimfeest aan het Babylonisch-Perzische Zagmoek- of Sakeeënfeest zijnen achtergrond zoude kunnen hebben, al is inderdaad het heele Esterverhaal als zoodanig een verzinsel en de achtergrond van eersten aanleg Perzisch te achten. En wie zal hier terstond hebben bevroed, dat bij de Saturnaliën een oud-evangelisch mensch, een theosophische Jezuaan van het jaar 125 onzer telling, kan gedacht hebben aan den Joodschen god en

het kruisoffer, dat den bloeddorstige in zijnen Heer en Heiland was gebracht? En toch, weet Tertullianus (Apol. 9) ons te Carthago te vertellen, hoe nog onder het proconsulaat van Tiberius bij hem in de buurt aan Saturnus openlijk kinderen waren geofferd, de profeet 'Amôs (5 : 26) had Kewan de ster van Israëls god genoemd, Israëls God, die in Ex. 13 : 2 en 22 : 29 alle eerstgeborenen, ook of juist de eerstgeborene zonen, eischt [1]; Kêwân, Kaiwân, Kaimânu, echter, is de ster van den ongeluksgod, wiens dag de laatste is der week, de ster van Nergal, Kronos of Saturnus, die in het oude Babel heeft gegolden als 'de heer der groote woning', waaruit niemand wederkeert, als heer alzoo des doodenrijks. [2] En men denke hier eens aan de koninklijke kleederen van den geofferden eenigen zoon Jehoud; men vergelijke daarbij het bericht, dat de aan Saturnus geofferden buiten de póórt werden geofferd, met de verzekering in Hebr. 13 : 12, dat daarom ook Jezus, opdat hij door zijn eigen bloed het volk mocht heiligen, buiten de poort geleden heeft, — men vergelijke wat Porphyrius over Rhodus vertelt ook met de mededeeling

---

[1]) 'Pidjoon' (vgl. Num. 3 : 49, Ex. 21 : 30, Ps. 49 : 9) als 'losprijs' (λύτρον) voor haar eersten zoon geeft eene rechtzinnige Joodsche moeder ook nu nog aan een bevriend cohen, die daarvoor bepaalde gebeden komt opzeggen.

[2]) Men zie hier ook de toegift over 'Saturnus en zijn dag'.

in Mc. 15 : 23, dat men Jezus met myrrhe gemengden wijn heeft aangeboden!

Voor Israels god, voor Israel zelf, voor Kewan den bloeddorstigen, was eens Juda opgeofferd, de eenige zoon. Voor wien, aan wien, door wien echter heet nu de lijdende mensch geofferd van Jez. 53, de lijdende Mesjia of Mensch van Deutero-Jezaja? 'Mesjia' namelijk schijnt in het Perzisch de eerste Mensch te hebben geheeten, en bij zijnen 'man van smarten' zoude de groote profeet der ballingen hebben kunnen denken aan dat Perzische woord voor Mensch, waarom dan weliswaar een lijdende Mesjihâ of 'Gezalfde' weleens een quidproquo van latere Joden zoude kunnen moeten heeten. Dat achter Jez 53 een 'mysterie' schuilt, begint men tegenwoordig ook of juist van vrijzinnige zijde te beseffen, en voor een onbenevelden blik is niets duidelijker dan dat tegen dien 'mysterieuzen' achtergrond — het Evangélie uitkomt; men oordeele. „Zie, mijn dienaar zal voorspoedig zijn: hij wordt verhoogd, verheven en zeer verheerlijkt, — gelijk velen zich over hem hebben ontzet, zoo misvormd was zijn uiterlijk. Geen mensch meer, en zijn voorkomen — hij geleek geen zoon eens menschen meer! Zoo zullen bij zijnen aanblik vele volken ontroeren, koningen den mond sluiten, want wat hun niet was verhaald, dat zien zij, en wat ze

nooit hadden gehoord, ze nemen het waar. Wie heeft geloofd, wat ons is verkondigd, en wien is Jahwe's arm openbaar geweest? Hij is opgekomen voor zijn aangezicht als een loot, als een wortel uit dorren grond, en had geen voorkomen of luister, dat wij naar hem zouden omzien, geen uiterlijk, dat wij hem zouden begeeren. Veracht en van de menschen verlaten, een man van smarten, met krankheid gemeenzaam, als een voor wien men het gelaat omhult, veracht, — wij telden hem voor niets! Maar onze krankheden had 'hij' op zich genomen, onze smarten, hij heeft ze getorst. Wij hebben hem gehouden voor een geplaagde, een van God geslagene en vernederde, terwijl hij doorwond was om ónze misdrijven, verbrijzeld om ónze ongerechtigheden; de kastijding, die 'wij' hadden verdiend was op hém, en door 'zijne' striemen is 'ons' genézing geworden. Wij allen doolden gelijk eene kudde schapen; ieder onzer had zijn eigen weg ingeslagen, en *Jahwe heeft op hem laten neerkomen ons aller schuld.* Hij was mishandeld, toch deemoedig, en heeft den mond niet opengedaan, als een lam, dat ter slachtbank wordt gevoerd, als een schaap, dat stom is voor zijne scheerders. Uit druk en vonnis is hij weggenomen, en wie denkt over zijn lot? Want afgesneden is hij uit het land der levenden, om de wanbedrijven van mijn volk doodelijk

getroffen; bij goddeloozen werd zijn graf gesteld, bij onderdrukkers zijn grafheuvel, hoewel hij geen geweld had gepleegd, en er in zijn mond geen bedrog was. Maar — het heeft Jahwe behaagd, zijne krankheden te genezen: zoo hij zichzelven al ten schuldoffer stelt, hij zal nakroost zien, lang blijven leven, en Jahwe's welbehagen zal door zijne hand gelukken. Van hetgeen hij in moeiten heeft verworven, zal hij laven en verzadigen; door zijne kennis zal mijn dienaar de schare tot gerechtigheid leiden, en hunne ongerechtigheden torst hij. Dies zal ik hem een deel geven onder de aanzienlijken en zal hij met machtigen buit deelen, omdat hij zich overgaf ten doode en zich onder de afvalligen liet tellen, terwijl hij inderdaad vele zonden had op zich genomen en de vóórspraak der afvalligen was."

„De rechtvaardige," heeft Plato (Staat 2 : 5) geschreven, „zal gegeeseld, gepijnigd en gebonden worden, zijne oogen zullen hem worden uitgebrand, en ten slotte zal hij na verduring van al dat lijden aan den schandpaal worden geslagen." Booze knechten des Heeren zeggen dan ook in het Alexandrijnsche boek der Wijsheid (2 : 12-22): „Laat ons loeren op den rechtvaardige, want *wanchrestus* is hij ons; tegen onze werken komt hij op, hij verwijt ons de zonden tegen de wet, en bestraft ons om

onze vergrijpen tegen de tucht. Hij wendt voor, dat hij *gnosis Gods* heeft en noemt zich van den Heer een *kind*; hij is ons geworden tot een (wandelend) verwijt over onze gezindheden. Lastig is hij ons ook zelfs om aan te zien, want ongelijk aan de anderen is zijn leven en zonderling zijn zijne gangen. Als onecht gelden wij bij hem, en onze wegen schuwt hij als verontreinigingen; *zalig prijst hij* het uiteinde van rechtvaardigen, en pochen doet hij, dat *God Vader* is. Laat ons nu eens zien, of zijne woorden waar zijn en afwachten, hoe het met hem afloopt; ingeval immers de rechtvaardige *zoon Gods* is, zal deze hem te hulp komen en hem *verlossen* uit de hand zijner tegenstanders. Met hoon en mishandeling zullen wij hem op de proef stellen, om zijne *zachtmoedigheid* te leeren kennen en zijne standvastigheid te onderzoeken; *laat ons hem veroordeelen tot een smadelijken dood,* want naar zijn zeggen immers zal hem *bescherming* geworden. Dat hebben zij overlegd en ze hebben gedwaald; *de mysteriën Gods kenden ze niet*, en niets wouden zij weten van eenen eereprijs voor onberispelijke zielen."

„Onsterfelijk leven," — aldus nog voor de tempelverwoesting de mystieke Jood der zoogenoemd Salomonische oden (28 : 7-17), — s te voorschijn gekomen en het heeft mij gekust, en daarvan is in mij de geest, die niet kan sterven, dewijl hij

levend is. Verbaasd hebben zich zij, die mij zagen, want ik werd vervolgd, en men meende, dat ik verzwolgen was; ik scheen hun een verlorene. Mijne verdrukking echter is mij geworden tot redding, en ik ben eene verwerping geworden van hen, omdat in mij geen ijverzucht was. Omdat ik aan ieder goed deed, werd ik gehaat; zij omringden mij als dolle honden, die zich in hun onverstand tegen eigen meester keeren, want hun verstand is verkeerd, en ook hun zin is verkeerd. Ik echter hield het water in mijne rechter (hand), en zijne bitterheid heb ik verdragen door mijne zoetheid. En te gronde ben ik niet gegaan, omdat ik hun broeder niet was, want ook mijne afkomst was niet de hunne. En zij zochten mijnen dood, maar vonden hem niet, want ouder was ik dan zij zich konden herinneren, en te vergeefs hebben zij mij bedreigd; zij, die mij achtervolgden, poogden te vergeefs, het aandenken te vernietigen van hem, die hun was voorgeweest." — „En ik ben (42 : 15-16) niet te gronde gegaan, al heeft men dat van mij gedacht; de Hel heeft mij aanschouwd en bleek barmhartig; de Dood heeft mij, en velen met mij, laten terugkeeren."

Dat men bij het Evangelie van oudsher aan Jez. 53 heeft gedacht, zien wij bijv. aan Hd. 8 : 32; Apologia en Acta van Apollonius, onder anderen,

wiens martyrium zich omtrent 185 laat denken, bewijzen dan, dat men in de evangelische lijdensgeschiedenis ook het Platonisme heeft gevoeld. „Want ook een van de Grieksche philosophen zegt: de rechtvaardige mensch wordt gemarteld, hij wordt bespuwd, en ten laatste nog gekruisigd." En Clemens van Alexandrië ('Mengelingen' 5 : 14) verbindt zelfs uitdrukkelijk de verwijzing naar Plato met die naar de Alexandrijnsche Wijsheid; „evenals de Schrift," zegt hij, „waarin het heet 'laat ons den rechtvaardige opruimen, want wanchrestus is hij ons,' zoo zegt ook Plato bijna profetisch in zijn tweede boek over den Staat: In die gesteldheid zal de rechtvaardige worden gegeeseld, gepijnigd, geboeid, de oogen zullen hem worden uitgestoken, en ten slotte zal hij na verduring van al dat lijden aan den schandpaal worden geslagen." Hippolytus te Rome heeft omtrent 225 „de profetie van Salomo betreffende den Christus" als eene klare en volmaakt duidelijke verkondiging vermeld, en nog Augustinus heeft in zijn werk over het Godsrijk (17 : 20) geschreven, dat in het 'Wijsheid van Salomo' genoemde boek het lijden van Christus op het duidelijkst wordt voorspeld. Het ligt echter voor de hand, tot welke vraag zulk eene 'voorspelling' ons nieuweren aanleiding geeft; Hermann von Soden vrage, waarom het een mythe

moet zijn, dat een mythe zich in een leven eens heeft verwerkelijkt[1], 'wij' vragen geschiedkundig hier niet meer argeloos met Wernle (blz. 34) *„wer war Jesus"*, 'wij' vragen met de sprekers in het godsdienstgesprek van 31 Jan. en 1 Febr. 1910 te Berlijn: *„heeft Jezus geléefd?"* „Did Jesus live?" (John M. Robertson, 'Christianity and Mythology'[2] p. 458.) „Heeft de Jezus der evangeliën werkelijk geleefd?" (P. Jensen.) Robertson beweert: „the radically negative view rapidly gains ground." (T. a. p. blz. 278.) En uitdagend vraagt hij: „at what point do we touch biographical bottom?" (T. a. p. blz. 284.) „The gospel story of the last supper," wil hij maar zeggen, „of the last supper, passion, betrayal, trial, crucifixion, and resurrection is visibly a transcript of a mystery drama, and not originally a narrative; the drama is demonstrably, as historic demonstration goes, a symbolic modification of an original rite of human sacrifice of which it preserves certain verifiable details." ('Pagan Christs'[2] p. XXI.) And „the teaching demi-god is as essentially a myth as the wonder-working demi-god." ('Chr. and M.' p 290.) „The Sermon on the Mount is a patchwork from previous Jewish literature." ('P. Chr.' p. 229.)[2] „De

---

1) 'Hat Jesus gelebt?' Berl. 1910, blz. 48—49.

2) Zij is nog niet bekend bijv. in Jac. 1:13 en 5:12.

opkomst van den Jezuscultus," zegt W. B. Smith in een antwoord aan Weinel, dat als aanhangsel bij het tweede deel van 'De Christusmythe' door A. Drews is uitgekomen, „van de nieuwe prediking, de Christelijke geloofsuitbreiding, uit eenigerlei voorstelling van een zuiver menschelijken Jezus te verklaren, is aan de critiek der godsdienstgeschiedenis in geen enkel opzicht en niet in de geringste mate gelukt."

Voegen wij voor eigene rekening daar voorloopig weer bij, dat de vraag, wat wij van den Jezus onzer evangeliën te denken hebben, in den letterlijken zin des woords een *mystérie* geldt, en dát in zooverre geen 'mysterie' is: heeft in Duitschland H. Gressmann op het voetspoor van Gunkel in een boek over het ontstaan der Israelitisch-Joodsche eschatologie (blz. 302-333) het bewijs trachten te leveren, dat reeds Jez. 53 terugwijst naar een uit de mysteriën afkomstig cultuslied, hetwelk op den sterfdag van den god moet gezongen zijn, wij voor ons doel kunnen hier volstaan met de opmerking, dat in bewoordingen en voorstellingen ontleend aan Joodsche schriften Jezus Christus van den beginne, of om te beginnen, „als gekruisigd voor de oogen geteekend" is in hetgeen de schriften zelve „het mysterie van het Evangelie", „het mysterie van den Christus", noemen. (Gal. 3 : 1, Eph.

6 : 19, Kol. 4 : 3.) En het wordt ook duidelijk genoeg gezegd, waarin dat mysterie bestaat: het is eene voorbeeldelijke voorstelling van ondergang en herleving, van hellevaart en hemelvaart, zooals die buiten het Joodsche land in de eerste eeuw onzer jaartelling in verschillende vormen en onder verschillende namen werden vertoond; de troostrijke verwachtingen, die daardoor werden opgewekt, waren daarbij over en weer dezelfden. In de Attismysteriën bijv. luidde de leuze: „Schept moed, o vromen! Daar de God behouden is, gewordt ook ons na nood en lijden nog behoud." (Firm. Mat. 'over de dwaling der onheilige godsdiensten' 22.) En bij het Christusmysterie heet het: „Wij willen u, broeders, niet onkundig laten aangaande de ontslapenen, dat gij niet bedroefd zijt evenals de overigen, die geene hope hebben. Want gelooven wij, dat Jezus is gestorven en opgestaan, zoo ook zal God de ontslapenen door Jezus te voorschijn brengen met hem." (1 Thess. 4 : 13-14; vgl. Rom. 6 : 8, 1 Kor. 15 : 17, Eph. 2 : 6, Kol. 2 : 12, enz.)

„Let the reader," zegt Robertson, „carefully peruse the story of the series of episodes as they are given in their least sophisticated form, in the gospels of Matthew and Mark. From Matthew 26 : 17 or 20, it will be noted, the narrative is simply a

presentment of a dramatic action and dialogue; and the events are huddled one upon another exactly as happens in all drama that is not framed with a special concern for plausibility." ('Pagan Christs'[2] p. 197.) „To realise fully the theatrical character of the gospel story, it is necessary to keep in view this characteristic compression of the action in time, as well as the purely dramatic content; the point is not merely that the compression of events proves the narrative to be pure fiction, but that they are compressed for a reason, the reason being that they are presented in a drama." (Aldaar.) „Why should that impossible huddling of the action, that crowding of the betrayal and the trial into one night, have been resorted to? It does not help the story as a narrative for reading: it makes it, on the contrary, so improbable that only the hebetude of reverence can prevent any one from seeing its untruth. The solution is instant and decisive when we realise that what we are reading is the bare transcription of a mystery-play, framed on the principle of unity of time." (Blz. 203.) „The manner of the transcription happily preserves for us the knowledge of the fact that it was such a show to begin with. And if we suppose it to have grown up in a gentile environment, say in Alexandria, on the nucleus of the

eucharist, after the model of an actual sacrifice in which a 'Jesus Barabbas' was annually offered up, we shall be so far within the warrant of the evidence." (Blz. 205.)

Joh. Weiss laat (blz. 39) gelden, dat het geloof aan den gestorven en herrezen Christus in het licht eener algemeene wetenschap van den godsdienst over het geheel genomen, zij het ook niet in de bijzonderheden, de structuur der heidensche cultusmythen vertoont, en hij heeft zelfs erkend, dat Robertson's leekenwerk zijne belangwékkendheid heeft. „Waarde," zegt hij (bl. 51), „heeft voor ons de *analyse* van Robertson, die erop wijst, hoe in het verhaal alle eigenlijk gezegde schildering van personen en feiten ontbreekt, hoe de wisseling van tooneel zonder overgangen geschiedt en het gesprek of de woorden de overhand hebben; het zoude zijn nut hebben, den stijl der verhalen eens wat nauwlettender te onderzoeken, en ten minste eens de vraag te stellen, welken vorm de afzonderlijke tooneelen eenmaal hebben gehad, en op welke wijze van voordracht zij berekend waren. — Het boek verdient voor eenen keer eene grondige kritiek en afstraffing." Eine eingehende Kritik und *Auspeitschung!* Want, had in zijne 'religionsgeschichtliche Erklärung des Neuen Testaments' anno 1909 reeds Carl Clemen te verstaan gegeven, „eene 're-

ligionsgeschichtliche' verklaring is onmogelijk, wanneer zij met noodzakelijkheid tot onhoudbare gevolgtrekkingen voert, of zelfs van zulke vooronderstellingen uitgaat." En de lezer beseft het, eens voor al en van te voren staat hier de 'onmogelijkheid' of 'onhoudbaarheid', zegge de onaannemelijkheid, vast van eene door en door 'idealistische' verklaring; het voor- en tóonbeeld in dit geval, Jezus de Nazoreeër, moet in levenden lijve ter kruisiging naar Jeruzalem zijn gekomen uit Nazareth in Galilæa. In Hd. 24 : 5 evenwel is van eene sécte der Nazoreeën sprake. En waren dat menschen uit Nazareth? Of is Jezus de Nazoreeër een Jezus ván Nazoreeën geweest? Eene stad Nazareth wordt niet vermeld in het Oude Testament, en even weinig bij Josephus; ook de Thalmoed, die van Galilæa meer dan zestig plaatsen heet op te noemen, zwijgt zegt men van Nazareth heelendal, en T. K. Cheyne vraagt dan ook in (col. 3360 van) zijne 'Encyclopædia Biblica': „Was Nazareth originally the name of a town or village at all?" Epiphanius moet (18 : 1) berichten over een Joodschen stam van Nazareeën in.... Gilead, het Basanitische en de streken aan de overzijde van den Jordaan, die er eene van den Joodschen Pentateuch verschillende Mozaïsche wet op nahield, geen vleesch at en niet offerde; hij moet (29 : 6) spreken van Na-

sareeën, die reeds voor Christus hadden bestaan en niets van Christus wisten, evenals er nu nog in Neder-Babylonië Zondagvierende Mandeeën [1] wonen, die aan geen Christendom toegekomen en den Messias Jezus vijandig gebleven zijn, doch wier geletterden Naçorajjâ, Naçoreeën, heeten. [2] Is nu Jezus de Nazoreeër van Hd. 22 : 8 een Jezus uit Nazareth? Bij Irenæus (1 : 21, 2) blijkt hij ook Jesus Nazarias te hebben geheeten, en in de Synagoge zijn de hem aanhangende Mineeën van oudsher vervloekt als 'Nooçeriem'; han-Nooçri, echter, is niet een man uit Nazareth, al zoude (vgl. hier 2 Kon. 17 : 9 en Jerem. 31 : 6) 'Jezus de Nooçeer' Jezus de Wachter, Bewaker, Beschermer hebben kunnen zijn. Het is inderdaad meer dan een los vermoeden, dat 'Jezus de Nazoreeër' buiten het Joodsche land als 'Jezus van Nazareth' is uitgelegd, en dat men in het Joodsche land zelf den naam Naçareth of Naçarâ later gegeven heeft aan eene plaats, wier naam allicht reeds aan 'bewaking' deed denken [3]; hierbij weliswaar is dan de mogelijkheid vooronderstelt van eene

---

1) Manda' is Arameesch naast het Hebreesche maddâ', dat bôdhi, gnosis, beteekent; 'Mandeeën' zijn als zoodanig eigenlijk theosophen.

2) Vgl. hier W. Brandt over 'die Mandäische Religion' (1889), blz. 140.

3) Bedoeld is Hethlon, Hittalon of Hinnathon, dat in de Amarnabrieven en de annalen van Tiglat Pilesar II ter sprake komt; ook 'Hinnathon' schijnt bescherming te beteekenen, en het jongste vermoeden is nu, dat men op het oude Hinnathon den naam Nazareth heeft toegepast.

wisseling tusschen ç en z, gelijk die gegeven is in maççа en μάζα, of in Gen. 10 : 23 bijv., waar de Septuagint οὐζ heeft voor 'Ûç. Met het oog op het „weest niet bezorgd" van Matth. 6 : 25, 'de getelde haren' van Matth. 10 : 30, en 'de behoudenen' van 1 Kor. 1 : 18, 2 Kor. 2 : 15 en Eph. 2 : 5. 8 zoude men ook kunnen vermoeden, dat de oorspronkelijke Naçorajjâ op het voorbeeld van de 'naçoeree Jisraêl' in Jez. 49 : 6 te denken zijn, als 'bewáákten' dus en 'beschérmden', of 'beschérmelingen', — als „Israël Gods" (Gal. 6 : 16). „Want niet allen zijn Israël, die uit Israël zijn." (Rom. 9 : 6.) „Ziet op het Israel naar het vleesch!" (1 Kor. 10 : 18.) „Over hen is de toorn gekomen ten einde toe." (1 Thess. 2 : 16.) „Gij ziet hen verlaten." (Barn. 4 : 14.)

„Sedert de forsche, nog lang niet genoeg in aanmerking genomene, critiek van W. Brandt heeft zich," zegt Joh. Weiss (blz. 151), „juist met betrekking tot de lijdensgeschiedenis een diepgaand wantrouwen gevestigd, en het laat zich niet ontkennen, dat eene reeks van trekken in de hoogste mate betwistbaar zijn." Maar, vraagt hij, (blz. 169), „laat de gemeente 'goddelijke leeringen' aan een werkelijken of een verzónnen mensch in den mond hebben gelegd: — wie is de kunstenaar geweest, die zulke persoonlijke

tonen vermocht te vinden?" En dit, nadat hij (blz. 159) de bekentenis heeft gedaan: „Het is niet te loochenen, ook met de 'spreukenbron' komen wij vooreerst nog niet bij Jezus, maar bij de gemeente." Hij moet zelfs (blz. 168) de denkbaarheid laten gelden, dat van Jezus geen woord bewaard, maar alles hem in den mond gelegd is, — waaraan wij dan zien hoe vast de grond is onder de eenzijdige aftrekmethode van de kerkelijk gebondene deskundigheid onzer dagen, met haar geloof aan Jezus van Nazareth, die gekruisigd is, al is hij niet herrezen; want, vindt men, de opstanding is, dat spreekt, niet te gelooven, maar de kruisiging laat zich heel wel denken, terwijl toch aan lijden en sterven van den Zoon des Menschen door dezen zelven in het Evangelie (Matth. 16 : 21, Mrc. 8 : 31, Luc. 9 : 22) de opstanding als ommezijde wordt voorgesteld. „De eigenlijke en beslissende vraag," zegt in 1908 M. Brückner op blz. 35 van een geschrift over 'den stervenden en herrijzenden God-Heiland in de oostersche godsdiensten en hunne verhouding tot het Christendom', „is de vraag naar de opstanding van Christus, want het geloof dááraan is het eerste gegeven der Nieuwtestamentische Christusleer. Hoe is dat geloof ontstáán?" En op blz. IX in den derden druk van 'De Christusmythe' ant-

woordt A. Drews: „Dat werkelijk de door den persoon van Jezus teweeggebrachte alles overweldigende indruk en wat daarmede samenhangt, zooals de gezichten en zinsbegoochelingen der dweepziek opgewondene jongeren, den nieuwen godsdienst in het leven hebben geroepen, is zoo onwaarschijnlijk, en die geheele zienswijze is psychologisch zoo betwistbaar, om niet te zeggen zouteloos, dat zelfs een 'liberaal theoloog' als Gunkel ze voor volslagen onbevredigend verklaart." Ook Joh. Weiss erkent: „Het zal in den grond zeer zeker altijd een raadsel blijven, hoe het gekomen is, dat de neergedrukte veêr weer is omhooggesprongen." (Blz. 45.) „Inderdaad ligt hier een probleem verborgen, dat aan onzen historischen zin de zwaarste eischen stelt. Hoe toch is het mogelijk, dat zoo spoedig na den dood van Jezus niet alleen aan zijne verhooging tot goddelijk wereldbeheerscher geloofd is in de eerste gemeente, maar ook eene versmelting heeft plaats gehad tusschen een volmaakt bovenaardsch, geheel suprahistorisch en in den grond zelfs onpersoonlijk, begripswezen — den eeuwigen Zoon Gods, den hemelschen Mensch, den Geest, den Logos, — en eene afzonderlijke historisch menschelijke persoonlijkheid?" (Blz. 111-112.) Wat dan præcies de vraag is, die juist aan eene Jezus vermensche-

lijkende vrijzinnigheid pleegt gesteld te worden door de woordvoerders van het Christelijke geloof. „Comment les apôtres," vraagt in 1906 de Vaticanist M. Lepin te Lyon, „témoins récents de la mort ignominieuse de leur maître, si profondément désemparés par la violence des autorités juives et les évènements déconcertants de la passion, auraient-ils passé tout à coup à l'idée que ce maître supplicié était le Messie de Dieu?" ('Jésus Messie et Fils de Dieu' p. 82.) Eene voorstelling, inderdaad, waarin die der opstanding voorondersteld is, al is in de vraag de mogelijkheid niet bedacht, dat de aanvankelijk (Matth. 28:7. 16, Mrc. 14:28, 16:7) naar hunne geboortestreek teruggedachte maar later (Luc. 24 : 47, Hd. 1:8, 2:5. 8. 11) te Jeruzalem in alle talen sprekende en zoo de verspreiding van het Evangelie 'verklarende' Galileesche jongeren buiten het Joodsche land (Hd. 8:1) altijd slechts van hooren zeggen zijn bekend geweest. „De vraag is," merkt in de 'Wissenschaftliche Rundschau' van 1 Maart 1911 Ds. E. Baars te Vegesack bij Bremen op, „of de bijzonderheden der Christologie zich alleen laten verklaren door de vooronderstelling, dat een historische Jezus, die gekruisigd was en door zijne aanhangers voor den Messias werd gehouden, Paulus gedwongen heeft, om den kruisdood tot

middelpunt zijner Christologie te maken." Paulus, kunnen wij er weer bijvoegen, die met geen woord gewaagt van Galilæa, Nazareth of Jeruzalem, van Pilatus, Gethsémané of Golgotha, en die, waar hij 'de Twaalf' schijnt te noemen, dat blijkbaar doet in 'verbeterde' lezing. Want gesteld, dat 1 Kor. 15 : 5-11 geen invoegsel ware, dan hadde men in vs. 12 te verwachten, niet dat „Christus gepredikt wordt", maar dat hij „in waarheid aan vele getuigen verschenen is". Van gebeurtenissen in het Joodsche land vertelt Paulus niets, al is ervoor gezorgd, dat hij nu tot de Romeinen schijnt te spreken van eenen „Zoon, die naar het vleesch geworden is uit Davids zaad". En, vraagt te Bremen Ds. Fr. Steudel, „hoe kan men het Christendom afleiden uit den wereld beroerenden indruk, teweeggebracht door de 'onvergelijkelijke' persoonlijkheid van Jezus, wanneer toch de hoofdapostel, tot wiens bemoeienis volgens de oorkonden zelve de verspreiding van het Christendom uitsluitend is te herleiden, zich om die 'geheel eenige persoonlijkheid' in het geheel niet heeft bekommerd?" ('In den strijd om de Christusmythe' blz. 68.)

De geloovige Christen gelooft aan een pinksterwonder van het jaar 30, waarbij (Hd. 2 : 5) „mannen van alle volkeren onder den hemel" de Gali-

leesche jongeren te Jeruzalem het Evangelie hebben hooren verkondigen, „een iegelijk (Hd. 2 : 8) in zijne eigene taal". En wie daaraan nu niet gelooft, en toch blijft gelooven, dat van het Joodsche land de verspreiding des Evangelies is uitgegaan, staat voor de vraag, hoe dat als feit te denken is. „Hoe is het te verklaren, dat reeds gedurende de werkzaamheid van den rondtrekkenden prediker uit Tarsus niet alleen in Judæa, maar overal in het Rijk, vooral in de met Joodsche handelscoloniën bezette steden op de eilanden en aan de kusten der Middellandsche Zee tot aan Puteoli in Italië, ja waarschijnlijk ook te Rome, — want de gemeente daar is immers niet door Paulus gesticht, — gemeenten van *'broeders'* worden aangetroffen?" (Steudel, 'Het Christusprobleem' 1909, blz. 25.) „Tusschen 50 en 60 na Chr. . . . . overal in het groote Romeinsche rijk, in Italië, op de eilanden der Middellandsche Zee, in de Grieksche handelsplaatsen, aan de kusten en in het binnenland van Klein-Azië, gemeenten van 'Messiaansche' geloovigen, van 'broeders' en 'leerlingen', ... aleer over den rabbi Jezus een enkele regel was geschreven, en dit, ofschoon zij, die uit de doorleefde crisis alleen door een 'visioen' hun Messiasgeloof hadden behouden, nog wel" — vgl. hier Hd. 4 : 13 — „menschen zonder eenige schoolsche vorming zijn

geweest! Mij dunkt, hier schuilt het wonder der wonderen, waarvan ons totnogtoe de 'liberale' theologie de rationeele verklaring is schuldig gebleven." (Aldaar, blz. 22.) „Het geloof, dat een overigens onbekende Jood, die zoowat een jaar lang in Galilæa als leeraar en wonderdoener was opgetreden en dan te Jeruzalem door de overheid aan den Romeinschen procurator ter kruisiging was uitgeleverd, door zijne verschijning als herrezene getoond had, dat hij de Messias was, — dat geloof, nog wel door ongeleerde mannen uit het Jodendom voorgestaan, zoude bij de toenmalige verkeersverhoudingen in den korten tijd van iets meer dan tien jaar tot een over Cyprus, Klein-Azië en Italië verbreid gemééntegeloof geworden zijn!" ('In den strijd om de Christusmythe' blz. 68.) Voegen wijzelve hierbij, dat de verspreiding des Evangelies van Jeruzalem uit (Lc 24 : 47) niet alleen door het Pinksterwonder heeft denkbaar moeten worden, maar, ook nog geloofwaardigheid heeft moeten ontleenen aan eene groote vervolging, die de geloovigen van Jeruzalem verstrooide, en waaraan dan om te beginnen ook Paulus zoude hebben medegedaan. Maar dat de volgens Hd. 8 : 3, 9 : 1. 2. 21, 26 : 10-11 door Paulus vóór zijne bekeering gespeelde rol een verzinsel moet zijn, voelt men aan Hd. 2 : 47, 6 : 7, 9 : 31, 12 : 24,

21 : 20, en wordt in het boek zelf rechtstreeks verraden in Hd. 8 : 1. 14, waar wij lezen, dat van de uit Jeruzalem verdrevene gemeente de voormannen zelve — de buiten het Joodsche land door niemand ooit aanschouwde apostelen uit Jeruzalem — te Jeruzalem hebben mogen blijven! Welke macht had ook Saulus als gevolmachtigde van den Jeruzalemschen hoogepriester kunnen uitoefenen te Damascus? Zoo vervalt dan ook de bekéering op den weg naar Damascus, waarvan wij lezen in Hd. 9 : 3-5, 22 : 6-8, 26 : 12-15.

„*Er is dus,*" concludeert in 'De Christenmythe' (2 : 430) de heer W. B. Smith, „*eene Jezusleer geweest, die aan de Middellandsche Zee ijverig werd gepredikt en niet was uitgegaan van Jeruzalem.*" Grondige en veelzijdige beschouwing van de gegevens der oudste Christelijke letteren moet dan ook uitloopen op het oordeel, dat de prediking van het Evangelie ontstaan is in eene Hellenistische omgeving, waarin de evangelische denkbeelden bereids gangbaar waren, dat in dit Evangelie zelf de voorgehoudene gegevens en leeringen een dubbelen of 'heidensch'-Joodschen achtergrond hebben, dat niet alleen de wonderdaden maar ook lijden, sterven en opstanding oorspronkelijk zinnebeeldig zijn gedacht, en dat zelfs of juist uit de Paulusbrieven nauwlettend onderzoek niets vermag op te diepen, dat

over een aardschen Galileeschen Jezus of diens levensloop een standhoudend getuigenis bevat. En het is kwâlijk mogelijk, niet aan historisch verband te denken, wanneer wij lezen, dat men den 22sten Maart den Phrygischen Attis aan den pijnboom hechtte, dat men den 24sten zijn beeld besprenkelde met bloed, waarna dan van dien god den 25sten de herleving verkondigd werd. „Kreuz, Gottverlassenheit und Tod und nach kurzer Frist die Kunde, er sei auferstanden, der Siegesmut seiner geflohenen Jünger, seine Verehrung und Anbetung als des Herrn und Heilandes" mogen zoo tezamen aan prof. A. Meyer den 14 Juni 1910 te Zürich nog altoos geloofwaardig zijn voorgekomen in de zaak van Jezus, feitelijk is de vergoding van eenen mensch, met wien men heeft omgegaan en dien men klaaglijk aan zijn einde heeft zien komen, zonder een wonder niet te denken, en alles wijst hier op anderen oorsprong. „Hoe is het van Jezus gekomen tot Paulus? Het probleem heeft zich niet laten doodslaan," erkent in Juni 1910 te Zürich Ds. M. Rüetschi, die niet voorbijziet, dat 1 Kor. 2 : 8 niet van eene terechtstelling in Jeruzalem maar van eene onverstandige kruisiging des Heeren door hemelsche machten getuigt. Inderdaad blijkt ten goede en ten kwade in onze Paulusbrieven het *gnosticisme* vooronder-

steld; zooals erkend is ook door prof. A. Meyer te Zürich, schuilt op de eene of andere wijze in een voorchristelijk gnosticisme de schakel tusschen de verlossende godheden uit het Oosten en den Christus der latere kerkleer.

De 'orthodox liberale' Jezusprediking blijft eenen Jezus van Nazareth vooronderstellen, die in Galilæa heeft rondgewandeld als 'leeraar', zeer spoedig te Jeruzalem aan de galg is gekomen, en toen niet lang daarna door Paulus is vergood, en zij weigert in te zien, dat zulk een Nazoreeër uit Nazara voor ons niets meer zoude kunnen zijn, — dat geen menschelijke Galileeër van het jaar 30 onzer telling heeft gevoeld, gedacht en gesproken, zooals een 'vrijzinnig godsdienstig' mensch van onze dagen dat zoude kunnen wenschen. Holtzmann ('Neutest. Theol.' II 4 Anm.) mag de vraag, of niet al in den gezichtshoek van Paulus de gestalte van Jezus van te kolossale afmetingen is, om Jezus en Paulus kort na elkander denkbaar te maken, voor het belangrijkste hebben verklaard, dat aan de Duitsche heeren de Hollandsche school heeft te raden of te bedenken gegeven, Harnack en zijne medestanders doen alsof er niets gezegd is. En het is Luthersche orthodoxie, die in 1907 bij monde van den hoogleeraar R. Grützmacher in eene verhandeling over de vraag, of wel het

liberale Jezusbeeld 'modérn' (d. i. 'up to date') was, het oordeel heeft uitgesproken, dat wanneer men ten aanzien van het Nieuwe Testament aan de critiek recht van bestaan toekende, men beginselvast voortredeneerende moest komen tot een standpunt, zooals dat was verdedigd door wijlen A. Kalthoff. Dat was partijdig gesproken, maar het was helder ziende partijdigheid. De 'vrijzinnige' P. Wernle te Bazel daarentegen, die toch onze zoogenoemd synoptische evangeliën tezamen voor apologetische, dat is pleitbezorgende, zendingslitteratuur der eerste Christenheid heeft verklaard, heeft niettemin de bewering voor zijne rekening, dat wij niet veel gestalten der geschiedenis hebben, wier wezen en willen zoo helder voor ons ligt als dat van den persoon van Jezus. En A. Jülicher, die van de evangelisten althans geschreven heeft, dat het onbillijk zoude zijn, bij hen inachtneming van den historischen samenhang te verwachten, wijst ('Inleiding' blz. 19) elk vergelijk met de radicale zienswijze betreffende de Paulusbrieven kortweg af. „Brieven," zegt hij, „als die aan de Galatiërs of 1 en 2 Kor. dunken ons eenvoudig onverzinbaar, juist door het vele onlogische, incommensurabele daarin, hetwelk zoo waarschijnlijk is in de door die brieven vooronderstelde situatie." En toch had bijv. (Jahresber. XIV,

152) H. J. Holtzmann erkend: „Der zweite Korintherbrief will nicht mehr zusammenhalten." Wie zich door zulke onecht vrijzinnige orakels over het 'incommensurabele' bij Paulus niet laat overbluffen, behoeft niet eens bijzonder geleerd te zijn, om te vragen, waarom toch Rom. 15 : 19, 1 Kor. 15 : 32, 2 Kor. 11 : 24-27 en Gal. 1 : 15-17 minder legendair zijn te achten dan Hand. 14 : 19-20, 16 : 26, 20 : 23 en 28 : 9; hij zal allicht in Rom. 1 : 8, 11 : 15. 20, 1 Kor. 3 : 10, 4 : 1, 9 : 5-7, 2 Kor. 5 : 20 en Gal. 1 : 16, 3 : 1 een tusschen 54 en 64 schrijvenden tijdgenoot van Jezus uit Nazareth niet kunnen erkennen, maar de gewone, 'op de deskundigen afgaande', lezer heeft het antwoord, waarvan A. Harnack en de zijnen zelve zich niet laten afbrengen. Jezus heeft geleefd, — en Paulus is getuige.

Op blz. 28 van zijn geschrift tot ontkennende beantwoording der vraag, of het liberale Jezusbeeld weerlegd is, erkent H. Weinel, dat de geheele overlevering aangaande Jezus, met inbegrip van 'Marcus', *Christelijk* is te noemen, en het beeld van Jezus, eer wij Jezus zelven kunnen vinden, van 'het Christelijke' moet worden ontdaan. „Voor datgene, wat met het Evangelie verloren gaat," had echter op de laatste bladzijde van zijne in 1905 uitgekomene 'Inleiding tot de drie eerste

evangeliën' J. Wellhausen verklaard, „is de historische Jezus als grondslag van den godsdienst eene zeer twijfelachtige en onvoldoende vergoeding; zonder zijnen dood zoude hij in het geheel niet historisch zijn geworden." En ook zuiver geschiedkundig heeft het zijne groote bedenkelijkheid, dat uit Weinels gezichtshoek gezien de geheele ontwikkeling des Christendoms, met de evangeliën te beginnen, zonder eigenlijke aanleiding is in haar nominaal punt van uitgang, dat zij met onmiddellijke verduistering des aanhefs als eene ongegronde ophemeling van den sterveling Jezus is begonnen, wat dan echter beteekent, dat de door Harnack en de zijnen geschiedkundig ontwaarde Jezus een bedenksel zonder waarborg in de gegevens is, — eene luchtverheveling van eigene vinding. Want een menschelijke Jezus, een Galileeër van vleesch en bloed uit Nazareth, wordt ook volgens Weinel door onze evangelisten niet geteekend. H. von Soden weliswaar heeft in het Berlijnsche godsdienstgesprek van 31 Januari en 1 Februari 1910 aanmerking gemaakt op de bewering van A. Drews, dat onze evangeliën 'stichtelijke' geschriften zijn, geschriften van bepaalde godsdienstige strekking, en sprekende van ons Marcusevangelie heeft hij geroepen: „Alles Palestijnsche aardlucht!" „Alles,"

herhaalt hij, over de evangelische oorkonden sprekende, op blz. 20 van zijne bij duizenden verspreide brochure, „alles is geboren uit, en gedompeld in, enge, kleine en volmaakt concrete werkelijkheid, die eene door en door echte aardlucht ademt." En dit, terwijl terzelfder tijd zijn geestverwant en medestander Johannes Weiss op blz. 116 van de zijne zich op zijne wijze gedrongen voelt tot den uitroep: „Wat helpt het, dat wij oudere en jongere lagen onderscheiden, wanneer toch het wonderbaarlijke, zij het al verzacht, ook in de alleroudste laag bereids voorhanden is?"

Wij van onze zijde vragen hier maar niet eens, hoe de vierde onzer evangelisten, vooronderstelt, dat hij onze synoptische lezingen kende en als geschiedenis beschouwde, daarmede zoo vrij heeft kunnen omgaan, dat hijzelf ook of juist in de zaak van tempelreiniging, laatste avondmaal, kruisdag enz. heel anders dacht te mogen verhalen; wij laten het daar, dat volgens wijlen Ed. Reuss o. a. ('Inl.' § 170) de drie andere evangeliën niet in hunne oorspronkelijke gestalte tot ons gekomen zijn, en dat ook Harnack ('Dogmengesch.' [2] 1 : 402) heeft laten gelden, dat eene reeks van Nieuw-Testamentische boeken in hunne nu voorhandene kanonieke en algemeen aangenomene gestalte lezingen vertoonen, die ons doen denken aan de

Roomsche kerk. Wat echter moet bij von Soden die 'aardlucht' van het Marcusevangelie, wat moet allereerst der heeren geheel beroep op 'Marcus'? „Wrede," erkent Weinel (blz. 19), „heeft het naïeve geloof aan den historischen aard van 'Marcus' verwoest, nadat vóór hem reeds M. Schulze de 'apologetische' trekken van het boek ten deele zeer bekwaam had aangetoond." En Weinel zelf beseft maar al te zeer, dat men zich op de volgorde der vertellingen en de kennis van plaatsen bij den tweeden evangelist niet moet verlaten. Joh. Weiss heeft het niettemin klaargespeeld, zichzelven (blz. 130) wijs te maken, dat het geschrift uit de jaren 64 tot 68 afkomstig is, al moet hij (blz. 131) bekennen, dat de schrijver van het tweede evangelie midden in de heidenmissie staat, daarbij (blz. 153) de onmogelijkheid toegevende, om het geschrift in quæstie zoo voetstoots en zonder verdere (of nadere) critiek voor den levensloop van Jezus te gebruiken als oorkonde. En in geen geval is ons tweede evangelie, waarin, evenals in alle anderen, allerlei zinnebeeldigs te lezen staat, waarin eene Joodsche openbaring der laatste dingen verwerkt blijkt, die na den val van Jeruzalem den Messias doet verwachten en het Joodsche paaschfeest niet meer voor den geest staat, zooals het vóór de verwoesting

van den tempel werd gevierd, waarin de 'Zoon Gods' als de 'Zoon des Menschen' spreekt en ter sprake komt, zooals eerst eene theosophische verbeelding te Rome omtrent 135 zal bedacht hebben, — in geen geval is ons tweede evangelie een document, dat aan iemand in de dagen van Claudius of Nero door een ooggetuige van het verhaalde kan in de pen gegeven zijn. De tweede onzer evangelisten, die 'onzen Vader in de hemelen' slechts eenmaal (Mc 11 : 25) als zoodanig noemt en Jezus in eigen persoon, tegen 1 Kor. 8 : 6 en de oorspronkelijke lezingen van Matth. 11 : 27 en 19 : 17 in, het „Hoor Israël" laat opzeggen, waardoor hij hem, in strijd met het oorspronkelijke, theosophische of gnostieke, Jezuanisme laat getuigen, dat de Heer van Israël 'de eenige Heer' is, — de tweede onzer evangelisten is allerminst een oorspronkelijk evangelist; hij staat bereids in den dienst van het clericaal [1] Romeinsche streven,

---

[1]) Het woord 'clerus' is op zijne wijze bewijs of teeken van den gnostieken of theosophischen oorsprong des Christendoms. Het beteekent eigenlijk 'aandeel'.... Góds, en Philo van Alexandrië zegt 'over het planten van Noë' 13, dat het gezelschap der wijzen specieele clerus Gods is; 'clerus' beteekent oorspronkelijk de élite der min zieligen en meer geestelijken of ontwikkelden. Dewijl de Romeinsche 'geestelijkheid' nooit bepaald 'clerus' of élite geweest is in den trant der heiligheid en dat ook nooit stelselmatig beweerd heeft, moet het Romeinsche gemeentebestuur der tweede eeuw aan het woord 'clerus' voor zich een prædicaat hebben behouden, dat oorspronkelijk had gediend als qualificatie der omtrent 150 verdrongene en uitgeworpene gnostieke leiders.

om van de evangelische uiteendenking van Wereldschepper en hemelschen Vader terug te komen, en zoodoende de Schriften des Ouden Verbonds te behouden of te herwinnen als grondslagen en waarborgen van het Nieuwe.[1]

Ons tweede evangelie is niets oorspronkelijks, maar eene verkorte lezing van zeer bepaalde strekking, waarin het oudere Alexandrijnsche evangelie, ons Romeinsch evangelie 'naar Matthæus' en het evangelie 'volgens Lucas' tezamen voorondersteld zijn. Allereerst is Mc. 1 : 1 een protest, waarna Mc. 1 : 13 laat blijken, dat de schrijver in het Ægyptische evangelie iets had gelezen, wat in de lezing van Mt. 4 : 1-11 niet was herhaald; en wie dan, aan Mt. 7 : 28 denkende, Mc. 1 : 22 leest, moet zeggen: bergrede bekend, doch uitgelaten. Zoo laat ook Mc. 4 : 2 weer blijken, dat den schrijver veel meer gelijkenissen voor den geest stonden dan hijzelf nog eens heeft medegedeeld; bij lezing van Mc. 12 : 38-40 krijgt men weer aanleiding voor de gedachte: hier blijkt uit Mt. 23 de antipharisseesche rede bekend. En wie nu vragen mocht naar de eigenlijke strekking, leze Mt. 21 : 3, 28 : 6, Mc 11 : 3, 16 : 19, Lc 7 : 13, 10 : 1. 39, Hd. 5 : 14, 9 : 1, en 1 Kor. 8 : 6, Eph. 1 : 17, 3 : 14, Phil. 2 : 11,

---

[1]) „Het heele evangelie schijnt na 70 geschreven," zegt Wernle. ('Bronnen' blz. 59.) Ego: na 130!

1 Thess. 3 : 11, 2 Thess. 2 : 13, 16. Hij bespeure, dat Mc 11 : 25-26 in ons tweede evangelie op zijne wijze alleen staat, en van Mt 26 : 29 in Mc 14 : 25 door verzwijging des Vaders wordt afgeweken; dat dit, de oudere lezing van Mt 19 : 17 vooronderstelt, evenzoo het geval is in Mc 10 : 18, en dat in Mc 12 : 29 door Jezus zelven het 'Hoor Israel' wordt voorgedragen. Onze tweede evangelist heeft met den Vader van den Heer Jezus den Heer der Joden als Opperwezen opnieuw vereenzelvigd, en zoodoende in den dienst eener kerkelijke reactie gestaan; hij is een Romeinsch Christen geweest van 140 of daaromtrent.

„Wij zullen in hem met waarschijnlijkheid een *Romein* hebben te zien," zegt van den tweeden evangelist in 1893 W. Brandt op blz. 83 van zijn leerrijk boek over 'De Evangelische Geschiedenis'. En ook E. v. Dobschütz heeft in 1893 op blz. 72 van een boek over 'Het Kerygma Petri' de opmerking gemaakt, dat de Romeinsche oorsprong van ons Marcusevangelie, waarvan door talrijke onderschriften in de handschriften getuigd wordt, zich eveneens op inwendige gronden laat waarschijnlijk maken; zulke inwendige gronden vindt men dan bijv. in het (Mc 10 : 12) als mogelijk vooronderstelde repudium des mans door de vrouw, in de Romeinsche nachtverdeeling van Mc 13 : 35,

in de belijdenis van den Romeinschen hoofdman (Mc. 15 : 39) bij het kruis, en dgl. meer. Van „den Romeinschen Marcus" spreekt (blz. 127) ook Joh. Weiss, en in 1905 heeft van ons tweede evangelie op blz. 82 eener 'Geschiedenis der oudste Christelijke letteren' H. v. Soden zelfs gezegd, dat de plaats van zijn ontstaan 'ontwijfelbaar' Rome is. Hij heeft echter méér gezegd. In een geschrift van 1904 'over de gewichtigste vragen in het leven van Jezus' heeft hij het oordeel geveld, dat het stillen van den storm in Mc 4 : 39, het uitdrijven der booze geesten in Mc 5 : 12-13, het overwinnen van den dood in Mc 5 : 41, de dood van den Dooper in Mc 6 : 28, de wondervolle spijzigingen in Mc 6 : 41-42 en 8 : 6-8, het wandelen op het water in Mc 6 : 48, de verheerlijking op den berg in Mc 9 : 2 en de genezing van den maanzieken knaap in Mc 9 : 25-27 door den schrijver van het evangelie „zeker voor het eerst waren neergeschreven." Weiss laat zich (blz. 148) de woorden ontvallen: „Wanneer zulke zaken konden verteld worden door Petrus, wat baat het ons dan?" 'Symbolisme' namelijk vermogen de heeren in het Evangelie niet te waardeeren, of ook maar stelselmatig te ontwaren, doch hunne aftrekmethode is verder gevorderd dan hunzelven lief is; de „chronologie," zegt (blz. 136) Weiss van 'Marcus', „is

zijne zwakte," en „zijne dateering van den sterfdag wordt door de bijzonderheden der lijdensgeschiedenis weersproken; dat Jezus bij den laatsten maaltijd in plaats van maççôth brood breekt, laat blijken, dat die, in weerwil van Marcus' mededeeling, in werkelijkheid geen paaschmaal is geweest." Voegen wij hier voor eigene rekening bij, dat de intocht te Jeruzalem in Mc. 11 : 1-11 [1], de verdorring van den vijgeboom in Mc 11 : 20, de eerste dag der ongezuurde brooden, waarop men het pascha slachtte volgens Mc 14 : 12, de zwaarden en stokken in Mc 14 : 43, de schuldigverklaring wegens godslastering in Mc 14 : 63 [2], de haan van Mc 14 : 68-72, het „kruisig hem" van Mc 15 : 13. 14, de loslating van Barabbas in Mc 15 : 15, de Simon van Cyrene, die volgens Mc 15 : 21 van het land kwam, de geloofsbelijdenis van den (Romeinschen) hoofdman in Mc 15 : 39, en het koopen en begraven van Mc 15 : 46 — geen ander slag van geschiedenis inhouden dan de toespraak van den jongeling in het lange witte gewaad van Mc 16 : 5.

Wijlen W. Wrede was in een boek van 1901 over 'Het Messiasgeheim in de Evangeliën' tot

---

1) „Betwistbaar in den hoogsten graad is bijv. reeds de Messiasdemonstratie van Jezus bij den intocht." J. Weiss, 'Jezus van Nazareth mythe of geschiedenis?' Blz. 152.

2) „Vooral zijn bezwaren ingebracht tegen de voorstelling van de handelwijze bij het proces, en terecht." Aldaar.

de slotsom gekomen, dat ook of juist onze tweede evangelist omtrent het leven van Jezus geene geschiedkundige voorstelling meer heeft gehad. En, zegt (blz. 135) J. Weiss, „toen Wrede's boek verscheen, dat velen van het zachte rustbed der twee-bronnen-hypothese opschrikte, toen bemerkte men aan de paniek in het critische kamp, hoe weinigen van die zaken eene op eigen arbeid gegronde vaste overtuiging hadden; boven den troost, dat Wrede zeker overdreven had, kwam men niet uit, en wederleggen konde men hem ook niet. Want doodelijk getroffen heeft hij het Marcusgeloof, dat in het tweede evangelie het begin, de eerste 'cel', zag van het geheele evangelische schriftencomplex, het volmaaktste en eenige authentieke verslag aangaande het drama van Jezus' leven. Juist de zuilen, waarop dat vertrouwen rustte, heeft hij reddeloos omvergeworpen, — de ontwikkeling der Messiasgedachte bij Jezus, de langzame opleiding der jongeren, kortom het pragmatisch chronologische, dat men voor de sterkte van Marcus hield, terwijl het feitelijk zijne zwakte, of, nog beter, in het geheel niet voorhanden is. Ik moet zeggen, wie zich door Wrede zonder weerstand heeft laten meesleepen, heeft ook geene wapenen tegen Kalthoff. Maar er zijn nog anderen, die met Wrede's grondgedachte

voorlang vertrouwd waren en tegenover zijne overgroote eenzijdigheid eene goed gegronde opvatting des geheels konden stellen; wie hier te Berlijn de school mijns vaders heeft doorloopen, heeft nooit medegedaan aan het Marcusbijgeloof, dat nu is ingestort. Wij zijn hier opgebracht in het besef, dat 'Marcus' alles behalve een eerste concipiënt der overlevering is: hij is eer een uitzoekend verwérker van oude overleveringen, en zijn werk is niet bron maar verzamelbekken. Hij zinspeelt op gebeurtenissen als de verzoeking, die wij niet meer alleen uit hem kunnen verstaan, en spreekt van talrijke parabels, terwijl hij niet meer dan enkele proeven mededeelt."

Wat Weiss er hier niet bijvoegt, is eene verwijzing naar den werkelijken áchtergrond van het in onzen 'Marcus' verhaalde, een achtergrond, die *niet Galilœa* is. Achtergrond van Mt. 10 : 16. 28 en Lc 10 : 3 blijkt in 2 Clem. 5 : 2-4 *het evangelie der Ægyptenaren,* wat Harnack gezien en te verstaan gegeven [1], maar niet gezegd heeft; bij Hippolytus te Rome (Ref. 5 : 8) blijkt het Ægyptische evangelie achtergrond van Mt 13 : 3-9, Mc 4 : 3-9 en Lc 8 : 5-8, wat niemand ook slechts aanduidt, en dat wij in Mt 4 : 1-11, Mc 1 : 13 en Lc 4 : 1-13

---

[1]) „Unser Citat führt uns hinter die Evangelien." Sitzungsber. der Preuss. Acad. 1904, S. 190.

naklanken lezen van eene vermoedelijk Alexandrijnsche theosophisch Joodsche gelijkenis, wordt al even weinig aan de groote klok gehangen. Om te beginnen begrijpe hier de lezer dezes, dat de booze geest, die in Mt 4 : 6 de Schrift aanhaalt, de booze geest is van het doldriftige nationale Messianisme, hetwelk èn in Mt 4 : 10 èn in Mt 16 : 23 als een Satan zinnebeeldig wordt afgewezen; voorts herkenne men in het verzoekingsverhaal meteen den weerklank van Boeddhistische legenden, die het best alweer te Alexandrië in het Evangelie kunnen zijn binnengekomen uit Indië, waar toen het Boeddhisme nog bloeide. De Boeddhistische legende verhaalt, hoe de Bôdhisattwa vastende weerstand heeft geboden in de wildernis aan de verzoekingen van den boozen geest der begeerte, die hem tot eten en drinken wilde verlokken, en hoe hij geen antwoord heeft gegeven op diens eisch, dat hij voor hem zoude nedervallen. In ruil voor den afstand van zijne waardigheid heeft Mâra hem de heerschappij over de geheele aarde aangeboden, waarop de Boeddha gezegd heeft: „Ik weet dat mij een rijk is beschoren, maar begeer geen wéreldlijk rijk; ik word Boeddha, en ik zal de geheele wereld van vreugde doen juichen." „Mijn rijk is uit!" heeft Mâra ten slotte geroepen, waarna hemelsche geesten den

overwinnaar zijn komen bedienen en zelfs de dieren van veld en bosch hem kwamen huldigen. Dat onze Romeinsche evangelisten zoo iets hebben gelezen in het evangelie der 'Ægyptenaren', is te waarschijnlijker, omdat de aanval van Mâra met een heir van wangedrochten op den onder den heiligen açwatthaboom gezeten Bôdhisattwa, waarvan de Boeddhistische legende verhaalt, overeenkomst vertoont met eenen aanval der booze geesten op den H. Antonius in Ægypte, van wien het Roomsche brevier vertelt op den 17^{den} Januari; voor het overige laat zich bij de evangelische verzoekingsgeschiedenis nog eene derde, meer bepaald Hellenistische, bijzonderheid bedenken. De herdersgod Pan met zijne horens, bokspooten en staart, die volgens de 18de Homerische hymne een god der bergen is, wordt in de spelingen der latere Hellenistische mythologie *het* Pan of Al, — zeggen wij persóónsverbeelding voor dat Al. En op het voetspoor van Evemerus heeft Ennius (Lact. I. D. 1 : 11) aangaande den hemelgod overgeleverd, dat eens „Pan hem brengt naar eenen berg, de hemelzuil genaamd, en nadat hij dien had beklommen, heeft hij uit de verte de landen gezien en daar op dien berg den hemel een altaar gebouwd."

Op blz. 23 van zijn geschrift over de vraag, of

het liberale Jezusbeeld weerlegd is, heeft Weinel de bekentenis gedaan, dat onze 'Marcus' blijkbaar ver van de gebeurtenissen en zonder voldoende kennis van de plaatselijke gesteldheid geschreven heeft, — dat hijzelf voor het leven van Jezus eene tijdrekening en eene 'aardrijkskunde' gemaakt heeft, zoo goed hij konde. „Van waar echter," vraagt in 1910 op blz. 50 eener brochure over 'de nieuwste (of 'liberale') orthodoxie en het Christusprobleem' Ernst Krieck, „van waar heeft Weinel toch het historische verloop zelf?" Weiss noemt het (blz. 121) onwetenschappelijk, bij Mc 1 : 23-27 aan een evangelisch 'gedicht' te denken, hoewel daar inderdaad de booze geest van het Messianisme in de synagoge voor de nieuwe leer en den goeden geest der ecclesia moet wijken, terwijl hijzelf niet weet, wat hij van de vertelling heeft te denken, van de zwaarwichtige bedenkingen tegen de lijdensgeschiedenis niet onkundig is, en (blz. 132) „het heele evangelie eene achterwaarts verlengde lijdensgeschiedenis" noemt; hij erkent (blz. 114) zelfs, dat van Jezus' doop tot aan het ledige graf bij Marcus, om niet te zeggen van de wondervolle geboorte tot aan het verbreken der zegels bij Matthæus, het natuurlijke gebeuren met een reeks van wonderen doorvlochten is. P. W. Schmiedel te Zürich heeft niettemin

negen 'grondzuilen' opgediept, berichten, die niet ongeloofelijk klinken, en dus geschiedkundig moeten zijn; voor hem zijn Matth. 11 : 5 en 12 : 32 tezamen met Mrc. 3 : 21 (vgl. Wijsh. 5 : 4), 6 : 5, 8 : 12, 8 : 14-21, 10 : 18, 13 : 32 en 15 : 34 (vgl. Ps. 22) evenzoovele onderlagen, waarop het geloof aan den aardschen Jezus van vleesch en bloed in veiligheid rust of rusten kan. „Waren zij," zegt hij op blz. 17 van een in 1906 verschenen boekje, „uit de evangeliën geheel afwezig, dan zoude men moeilijk op kunnen tegen de bewering, dat de evangeliën ons overal slechts een op goudgrond geschilderd heiligenbeeld vertoonen, en wij daarom niet kunnen weten, hoe Jezus feitelijk is opgetreden, ja misschien zelfs niet, of hij heelemaal wel geleefd heeft." Hetzelfde heeft hij gezegd in col. 1881 van Cheyne's Encyclopædia Biblica: „if passages," heet het daar, „of this kind were wholly wanting, it would be impossible to prove to a sceptic that any historical value whatever was to be assigned to the gospels. He would be in a position to declare the picture of Jesus contained in them to be purely a work of phantasy, and could remove the person of Jesus from the field of history, — all the more when the meagreness of the historical testimony regarding him, whether in canonical

writings outside of the gospels, or in profane writers such as Josephus, Tacitus, Suetonius, and Pliny is considered." Wij hebben vernomen, van welken aard de Palestijnsche aardlucht is, die door H. v. Soden, zelfs naar diens eigene woorden te oordeelen, allereerst bij Marcus is opgesnoven. En de 'grondzuilen' van Schmiedel hebben zich voor de critiek van Hertlein Robertson Steudel Lublinski Smith Drews aldra vervluchtigd. A. Schweitzer had dan ook op blz. 303 van zijn boek over de onderzoekingen aangaande het leven van Jezus 'van Reimarus tot Wrede' reeds in 1906 de vraag gedaan, of Schmiedel en von Soden niet zagen, dat ze met hunne bekentenissen rechtstreeks in de handen liepen van Bruno Bauer, — Bauer, die reeds in 1841-'42 uitvoerig betoogd heeft, dat een Jezus van Nazareth in levenden lijve nooit had bestaan.

Boudweg heeft Jülicher in de 'Cultur der Gegenwart' (Lpz. Teubner 1905) beweerd: „De tijd, waarin men wetenschappelijk mocht vragen, of er feitelijk een Jezus geleefd heeft, is voorbij." In 1905 is echter ook van W. B. Smith het boek verschenen over den voorchristelijken Jezus. En in 1907 heeft Fr. Spitta bij het (sinds 1833 weer bekende) 'Testament van Job' de mogelijkheid erkend, dat het beeld van Jezus werkelijk wel

eens van voorchristelijke afkomst zoude kunnen zijn. Maar aan het slot van zijne rede in het Berlijnsche godsdienstgesprek heeft weer von Soden verklaard: „Wij theologen, dat wil zeggen wij vakgeleerden, die het geheel overzien, kunnen van den litterairen neerslag dier dagen in ons Nieuw Testament en de gevolgen tot op heden in de geschiedenis geene andere ook slechts eenigermate bruikbare en houdbare verklaring vinden dan dit: deze Jezus heeft geleefd!" — „Wanneer," zoo vraagt hij in zijne eerlang gevolgde typische brochure voor het volk, „de diepe waarheid van het plaatsvervangend lijden, van de offerkracht eens vrijwilligen doods, ja zelfs de allerstoutste en allerdiepste gedachte, dat zich een god offert, reeds vroeger waren uitgesproken en zich tot mythen hadden verdicht, waarom moet het dan juist een mythe zijn, dat zich eens in een leven deze waarheid heeft verwerkelijkt?" ('Hat Jesus gelebt? Aus den geschichtlichen Urkunden beantwortet' Berl. 1910, SS. 48-49.) „Men zoude het," zegt Fr. Steudel, „niet mogelijk achten, dat een geleerde, die optreedt met aanspraak op geschiedkundige geschooldheid, zich niet ontziet, om zich met zulke onnoozele vragen voor de geheele wereld bloot te geven." ('Wij vakgeleerden', Fr. a. d. M. 1910, blz. 89.)

Zoo vraagt onder anderen dan ook niet A. Harnack: die decreteert. „Wie aan datgene," heeft hij laten drukken in de Weener 'Neue Freie Presse' van 12 Mei 1910, „wat de drie eerste evangeliën ook na de scherpste geschiedkundige kritiek nog opleveren, niet voelt, dat hier eene geweldige, de harten bedwingende en niet te verzinnen persoonlijkheid tot uitdrukking komt, bij hem is het vermogen te loochenen, om historisch en persoonlijk leven uit oorkonden op te nemen en van verdichtselen te onderscheiden. Hetzelfde geldt van de brieven van Paulus. Wie meent, dat hij ze mag beschouwen als vervalschingen der tweede eeuw, heeft het recht verbeurd, in hoogere vragen van litteratuurgeschiedenis en historie te worden gehoord."

Dat klinkt meer afdoende, en bespaart lastige gedachtenwisselingen; Harnack heeft er zich dan ook voor gewacht, den indruk van die woorden te verzwakken door de mededeeling, dat hij in zijne voorrede bij de uitgave van 'een Joodsch-Christelijk psalmboek uit de eerste eeuw' den 25sten Maart van hetzelfde jaar verklaard had: „Voor het oogenblik ... is de 'voorchristelijke Jezus' gegeven; de oden bevatten inderdaad van te voren zooveel Christelijks, dat de historiciteit van Jezus in de grootste mate bedreigd lijkt."

— „Wanneer deze 'oden van Salomo' reeds waren bekend geweest, toen onlangs weer eens een onbevoegd dilettant de Christenheid verontrustte met de bewering, dat Jezus heelemaal niet geleefd heeft, dan waren ze zéker in het debat betrokken." In Juli 1910 heeft dan John M. Robertson van Engeland uit zich de opmerking veroorloofd, dat „every one of the thousand abandoned fortresses of theology has been walled by libraries of learning; hence a somewhat obvious futility in undertaking to ban new theorists by blank imputations of incompetence!" En Schweitzer had het (t. a. p. blz. 313) reeds vroeger uitgesproken: „De modern historische theologie heeft iemand als Kalthoff eerst dan weerlegd, wanneer zij het ontstaan van het Christendom uit het leven van Jezus verklaard heeft zonder de theorie van den 'val', waarmede Harnack, Wernle en al de anderen opereeren; zoolang ze niet eenigermate heeft begrijpelijk gemaakt, hoe onder den invloed der Joodsche Messiassecte in een ommezien, op alle punten tegelijk, Grieksch-Romeinsch volkschristendom ontstaan is, zoolang ze niet eens éérst het volkschristendom der drie eerste generaties heeft beschreven, moet zij alle hypotheses, ook de buitensporigste, laten gelden als behept met een zeker recht van bestaan." —

„Haar geheel bezit is bedreigd; ze moet het schrede voor schrede herwinnen of het opgeven, en heeft geen recht meer tot het opstellen van eenigerlei bewering, zoolang ze niet heeft stelling genomen ten aanzien der nieuwere critische grondquæsties. Van dat inzicht is zij weliswaar nog tamelijk ver verwijderd." (Blz. 328.) „Sedert ongeveer tien jaar is de modern historische theologie aldoor meer op den breeden weg van het populariseeren geraakt; het is tijd, dat ze leere twijfelen aan haar historischen Jezus. Haar Jezus leeft niet." (Blz. 308.) [1]

Harnack voor zijn deel heeft in 1904 *bedektelijk* erkend, dat achter Mt 10 : 16 en Lc 10 : 3 *het Ægyptische evangelie* blijkt op te doemen, wanneer wij in de als tweede Clemensepistel bekende Oudchristelijke leerrede lezen, dat „de Heere zegt: gij zult als lammeren temidden van wolven zijn. Petrus antwoordde, zeggende: Wanneer dan de wolven de lammeren verscheuren? En Jezus zeide tot Petrus: De lammeren hebben na hun dood de wolven niet te duchten, en gij, vreest

---

1) Men bedenke hier, dat het 'liberale' Jezusbeeld uiteraard niet 'Messiaansch' is: Schweitzer verwerpt het, omdat hij Jezus Messiaansch denkt. Maar Jezus heeft de wereld niet goed gevonden, en hij heeft geene nationaal-Joodsche nieuwe verwacht: zijne gestalte is Alexandrijnsch mysterieus, en Messiaansch of Onmessiaansch al naar men ze neemt of niet neemt: Mt 16 : 13-25.

niet voor wie u dooden en verder niets tegen u vermogen, maar vreest hem, die na uw sterven macht heeft, om ziel en lichaam te werpen in het helsche vuur!" Het evangelie der Ægyptenaren is nog in 1910 door W. Schultz op blz. LXVIII van een boek met 'de documenten der gnosis' op rechtzinnig vrijzinnige wijze „misschien omtrent het jaar 150 geschreven" genoemd, en men bevroedt waar het zoude heengaan, wanneer eens moest erkend worden, dat achter onze Romeinsche synoptici ... Alexandrijnsche, Stoïsch-Platonisch-Joodsche, theosophie schuilt; zoo hebben Harnack en de zijnen dan ook nooit de vraag 'geventileerd', of niet de programmatisch evangelische zaaiergelijkenis haren achtergrond heeft aan de lezing van het Ægyptische evangelie, door Hippolytus te Rome nog in gebruik gevonden bij de Nahassenen of Ophieten, en waarin dan heeft gestaan wat volgt. „De Zaaier ging uit om te zaaien. Een deel nu viel bij den weg en werd vertreden; een deel op den rotsgrond en het kwam op, maar omdat het geene diepte had, verdorde het en stierf af; een deel echter viel op schoonen en goeden grond en bracht vrucht voort, het eene honderd-, het andere zestig-, het andere dertigvoud. Wie ooren heeft om te hooren, die hoore." Is déze lezing de oorspronkelijke, en

dat is afdoende bewezen door Smith, dan is de oorspronkelijke lezing der programmatisch evangelische gelijkenis *gnostiek Alexandrijnsch*; bij Harnack en de zijnen verwachte men dus ad hoc geene aanhalingen van Alexandrinismen als het Philonische ('over de cherubs' 3), dat van het goede in ons niemand dan de Vader des heelals de Zaaier is, — wat óns niet behoeft te verhinderen, hier nog verder naar achteren als achtergrond zelfs het Platonisme te zien. In Plato's Timæus (41 c) namelijk zegt de Vader tot zijne ondergeschikte machten: „Datgene, wat van hen verdient, met onsterfelijkheden gelijknamig te zijn, wat goddelijk is te noemen en denzulken, die den wil hebben om altoos het rechte in u te volgen, van binnen den weg zal wijzen, gezaaid en als kiem zal ikzelf het u overgeven."

Harnack van zijne zijde weet wat hij wil. Heeft Weiss in weerwil van dit en in weerwil van dat ons evangelie 'naar Marcus' in de jaren 64 tot 68 kunnen denken, Harnack heeft in 1908 zijn best gedaan, om het waarschijnlijk te maken, dat het Lucasevangelie en het boek van de Handelingen der Apostelen niet lang na het jaar 60 vervaardigd zijn, — een toonbeeld van „stark rückläufige Bewegung der Kritik", zooals ook Weiss (op blz. 95) het noemt; hieraan wordt dan

medegedaan door M. Maurenbrecher, o. a., die, de vervaardiging van 'Handelingen' stelt in 64, om het Lucasevangelie nog voor dien tijd te denken. „Ik persoonlijk," zegt Weiss (blz. 31), „geloof te kunnen bewijzen, dat hoofdstuk 2 en 7 (van het boek Daniël) in Romeinschen tijd zijn omgewerkt," doch we vernemen daarbij niet, wat dit in verband met den 'Zoon des Menschen' voor den ontstaanstijd onzer evangeliën zeggen wil, al geeft Weiss (op blz. 95) bescheidenlijk te verstaan, dat het nog valt uit te maken, of niet de schrijver van 'Handelingen' de werken van Joséphus heeft gekend; ook zegt Weiss niet, dat 'de dag der ongezuurde, waarop het páscha werd geslacht' (Luc. 22 : 7), het paaschlam, dat na zonsondergang geslacht werd in den tempel, niet één dag was gewéést, dewijl de paaschdag de 14de, de eerste dag der ongezuurde brooden de 15de Nisan is. Allerminst is bij zulke dateeringen sprake van de bezwaren tegen den synoptischen kruisdag, en wie Weiss (op blz. 96) ziet toegeven, dat 'Handelingen' omtrent 100 zal geredigeerd zijn, maar hem dan weer ziet spreken van „de buitengewone geloofwaardigheid" der *wij*-stukken in 'Handelingen', verwachte (op blz. 97) geene waardeering van Jensen, die ook de laatste niet — écht vindt.

Feitelijk blijken in Hd 21 : 25 de wij-stukken ouder dan Hd 15 : 23-29, ouder dan de redactie van het geheel alzoo. Maar Jensen heeft „seine völlige Unfähigkeit, über diese literarischen und historischen Dinge zu urteilen", aan den dag gelegd door de opmerking, dat in het laatste wij-stuk een metgezel van Paulus, die op weg is naar Rome, om voor Nero te verschijnen, wonderlijkerwijze van eene schipbreuk verhaalt op het door 'barbaren' bewoonde *Malta in de Adriatische Zee.* Toch is het zoo, dat de zee bij Melita of Malta de Adriatische Zee blijkt, wanneer het eiland van dien naam gezocht wordt bij Epidaurus aan de kust van Dalmatië. En al is door Wilamowitz de schrijver der wij-stukken „de bescheidene en waarheidlievende reismakker van Paulus" genoemd, wie eenmaal zich in dezen door Jensen heeft laten voorlichten, loopt gevaar het nogal duidelijk te vinden, dat de verteller van Hd 27 : 27 en 28 : 1. 2. 4. 9 vermoedelijk van een Melita in de Adriatische Zee gehoord of gelezen, maar het Melite of Melita ten zuiden van Sicilië nooit gezien had, en nu een verzonnen tegenhanger heeft gegeven van eene plaats bij — Josephus. Van eene schipbreuk in de Adriatische Zee was in § 3 der levensbeschrijving verhaald door Josephus, die van Paulus niet

had gehoord, maar eens in gezelschap van eenige, door den procurator Felix gevangen gezette, priesters naar Rome was geweest, priesters, die . . . voor Néro moesten verschijnen.

Heeft Wellhausen het ontstaan van ons 'Marcusevangelie' tusschen 50 en 60 leeren denken en Harnack leeren begrijpen, dat onze Lucas niet lang na 60 geschreven is, Clemens van Alexandrië had nog uit presbyteroverleveringen weten te vertellen, dat ons eerste en ons derde evangelie ouder dan de beide anderen waren, terwijl Origenes nog heeft meenen te weten, dat het derde verbeterend afwijkt van het oudere evangelie der Ægyptenaren. En Steudel schrijft met vrijeren blik: „In waarheid kan geen ernstige grond worden aangevoerd tegen de onderstelling, dat het Marcusevangelie tezamen met de beide correspondeerende lezingen eerst kort voor het midden der tweede eeuw zal geschreven zijn." ('Het Christusprobleem' blz. 64.) De lezer onthoude of bedenke in dit verband, dat voor Jezus en Paulus Joodsche, Grieksche of Romeinsche getuigenissen uit de eerste eeuw niet voorhanden zijn, dat de Paulusbrieven een bereids ontwikkeld gemeenteleven vooronderstellen en toch 'onze' evangeliën nog niet kennen, dat het zelfs duidelijk is, dat 'onze' evangeliën, de evangeliën, zooals zij voor ons liggen, na den

Barnabasbrief en de Clemensepistels moeten zijn gekomen, en dat, van de wonderverhalen en de herkomst der evangelische spreuken nog afgezien, zelfs of juist het synoptische verhaal van den kruisdood door en door onjoodsch en legendair of ongeschiedkundig heeft te heeten. De kruisdood is niet voorgevallen, en kan niet zijn voorgevallen, op den paaschdag, waarvan de synoptische berichten verhalen, of zooáls zij daarvan verhalen; *„de kruisdood van Christus,"* erkent in 1893 op blz. 108 van zijne verhandeling over 'het laatste paaschmaal van Christus en den dag van zijnen dood' D. Chwolson, *„kan niet op den eersten paaschdag hebben plaatsgehad."* Ook W. Brandt heeft in zijn boek van 1893 (op blz. 303-304) verklaard: *„de synoptische dateering van Jezus' dood is geschiedkundig onhoudbaar, en de Johanneïsche heeft al even weinig de waarde van een historisch bericht."* En P. Wernle o. a. ('Bronnen' blz. 27) heeft hier de oogen voor de aangewezene onmogelijkheden niet kunnen sluiten; ook P. W. Schmiedel erkent (in 'Het vierde Ev.' blz. 104), al tegenstribbelende, dat de synoptische berichten over gevangenneming, veroordeeling, terdoodbrenging en begrafenis van Jezus eenen dag stellen, „waarop dit alles voorzeker met moeilijkheden verbonden was," en daarna heeft in 1908 ('God-Heiland' blz. 46) M.

Brückner nog eens den nadruk gelegd op het feit, dat bij Johannes het datum van Jezus' sterfdag door het paaschlam is bepaald. De dagen van Pilatus vooronderstellende als de dagen der gebeurtenissen, waarom het hier gaat, dan moeten wij zeggen, dat er, èn wat plaats èn wat tijd betreft, in onze evangeliën van verteld wordt uit de verte; bovendien is reeds oorspronkelijk, d. w. z. in de nog eens weer door 'Johannes' gevolgde lezing, van een *symbolischen* kruisdood, een '*mysterie des Nieuwen Verbonds*', verhaald, en wie met Schmiedel niet begrijpt, waarom in de Synopsis de symbolische kruisdag verschoven blijkt, die heeft nog niet bedacht, dat de Heer Jezus, vóór zijnen kruisdood nog even lamsvleesch etende, daarmede in den trant van het meer praktische Rome tegen het evangelische vegetariaat der Alexandrijnen getuigt.

De reeks van symbolische bijzonderheden der lijdensgeschiedenis begint met den intocht te Jeruzalem, een voorspel, waarvan in het vervolg niets naklinkt, doch oudere overeenkomstigheden zijn aan te wijzen. „Mardochai was heengegaan uit 's konings tegenwoordigheid met een koninklijk gewaad van paarsch en wit, een grooten gouden diadeem en een mantel van fijn linnen en purper, terwijl de stad Sjusjan jubelde en vroolijk was."

(Est. 8 : 15.) De Joodsche 'man van Mardoek' weliswaar heet die heerlijkheid niet met den dood te hebben bekocht, maar wij herkennen niettemin den spotkoning van het Zagmoek- en Sakeeënfeest; de Perzische 'rit van den baardlooze', die in Maart placht te geschieden op eenen ezel, onder geleide eener palmtakken dragende en juichende menigte, maar met eene ranselpartij voor den spotkoning dreigde te eindigen, is hier almede een vrij duidelijk antecedent. Genomen, zooals hij verteld wordt, doet de intocht aanstonds vragen, of de Romeinsche overheid hem lijdelijk heeft kunnen aanzien, en ook Weiss noemt hem (blz. 152) „im höchsten Grade anfechtbar". Wat verder te denken van de tempelreiniging? Ze herinnert aan Jez. 1 : 11-13, 56 : 7, Mal. 3 : 1. 3. 4, Zach. 14 : 21, en reeds Origenes (1 : 322 Lomm.) heeft hier aan beeldspraak gedacht, de gebeurtenis alleen als wonder geloofelijk vindende. Dat Jezus (Matth. 21 : 21) zoude hebben geleerd in den tempel, die een slachthuis en geen leerhuis was, zooals sedert zijne verwoesting alle Joodsche plaatsen van godsdienstige samenkomst, klinkt al even zonderling, al mogen naar luid van Sanh. 88 b op Sabbath- en feestdagen leden van het Sanhedrin tot bespreking van godsdienstzaken op het terras rondom

de muren hebben gestaan. En wat heeft Judas te verraden gehad, terwijl Jezus openlijk stond te leeren? De plaats, waar men hem stil konde vatten in den paaschnacht, waarin volgens Josephus ('Oudh.' 18 : 2, 2) eene ontzaglijke menigte van menschen te Jeruzalem moet zijn op de been geweest? Bruno Bauer heeft in 1846 het verraad van Judas voor mythe verklaard onder verwijzing naar Ps. 41 : 9 en Zach. 11 : 12; Volkmar heeft het in 1857 verworpen onder verwijzing naar 1 Kor. 15 : 5 en Openb. 21 : 14, opmerkende, dat de Joden geen verrader en verspieder behoefden. Dat het verraad van Judas niet is bekend geweest in de Ægyptische lezing van het Evangelie, is te zien in het weergevonden stuk, waarin Petrus vertelt, dat weenende en treurende de Twáálf weer zijn naar huis gegaan, en evenals Philo ('Wetsall.' 1 : 26) in 'Judas' het toonbeeld had gezien van den belijder, heeft de schrijver van de Judasepistel op zijne wijze 'getuigd', blijkbaar zonder dat hij wist van hetgeen de Romeinsche lezingen van Judas Iskarioth hadden gemaakt of maken zouden. Cheyne o.a. geeft dan ook in zijne Encyclopædia Biblica (col. 2627-2628) te kennen, dat het verraad wel niet zal zijn voorgevallen, en in 1906 heeft A. Schweitzer (blz. 394) althans de moeilijkheden erkend, die hier zouden zijn op te lossen; hij voor

zijn deel wil slechts zeggen, dat het Messiasgeheim niet openlijk kan zijn bekend geweest, doch moet hierom dan stellen, dat bij den intocht — geene Messiaansche ovatie was gebracht. „Several German critics have rejected the betrayal story," constateert in 'Christianity and Mythology' (2 p. 353) John M. Robertson, die bij Dernburg eene opmerking heeft gevonden over „the complete factitiousness of the narrative of events of the betrayal and trial", en zelf (blz. 12) de vertelling aangaande het verraad van Judas „obviously mythic" noemt.

En laat ons hier niet voorbijzien, dat *de paaschnacht niet de eerste der ongezuurde brooden* was. Bedenken wij, hoe Num. 28 : 16-17, Lev. 23 : 6, Phil. Jud. 5 : 43 Holtze en Jos. A. J. 3 : 11. 5 getuigen, dat het volgens Deut. 16 : 6 in den tempel te slachten paaschlam op den eersten dag der ongezuurde brooden (Mc 14 : 12, Lc 22 : 15) bereids geslacht was, en die dag voor de Joden eerst sinds het lam niet meer geslacht wordt het begin van het paaschfeest is. Bovendien is volgens de Misjnâ (Bavâ Qammâ 7 : 7) niet alleen aan de priesters overal, maar met name te Jeruzalem de hoenderteelt in het algemeen verboden geweest, terwijl een haan in Jeruzalem niet mocht rondloopen; het Jodendom had anders niets tegen hoenders, maar het had iets tegen de onreinheden,

die ze opwoelden, en men vreesde, dat ze van het wroeten in den grond tusschen de teenen onreinheden zouden kunnen overbrengen op zaken, die als offergaven voor den tempel waren bestemd. Bij de zwaarden en stokken, verder, waarvan in Mc 14 : 43 sprake is, kan niet zijn bedacht, dat volgens Joodsche opvatting (Misjnâ Beçâ 5 : 2) al wat op den Sabbath strafbaar is ook op eenen feestdag niet gebeuren mag, en men (Sjabb. 6 : 4) op den Sabbath niet mag uitgaan met zwaard, boog, schild, slinger of speer. En wat te zeggen van de nachtelijke terechtzitting bij den hoogepriester? Zij is afwezig uit 'Lucas', in Mc 14 : 53 b. 55-65 kennelijk invoegsel, en draagt alle kenteekenen van het verzonnene; Loisy bijv. spreekt dan ook van „ce procès nocturne, qui sans doute n'a pas eu lieu." ('Les évangiles synoptiques' 1908, 2 : 599.) De hoogepriester, schijnt het, was onder Tiberius niet eens voorzitter van het synhedrion, dat toen veeleer geheel phariseesch was; zonder verlof des landvoogds mocht het (Jos. 'J. Oudh.' 20 : 9, 1) niet vergaderen, en het hield geene zittingen op Sabbath of hoogen feestdag, even weinig als het in eene enkele zitting mocht komen tot een doodvonnis. „In geldzaken," zegt de Misjnâ (Sanh. 4 : 1, Babl. p. 32), „mag men de behandeling in een enkelen dag afdoen, de uitspraak

zij ontheffend of belastend; in strafzaken echter mag men de behandeling in een enkelen dag alleen in geval van vrijspraak afdoen, maar niet wanneer er wordt veroordeeld. Want dat mag eerst den volgenden dag gebeuren. Daarom begint geene strafzaak op den dag vóór eenen sabbath, of op den dag vóór het feest." Naar luid van Matth. 26 : 65-66 en Marc. 14 : 64 is Jezus door zijne Joodsche rechters des doods schuldig bevonden wegens godslastering; de Misjnâ (Sanh. 7 : 5) zegt echter uitdrukkelijk, dat de godslasteraar niet (wettelijk) schuldig is, zoolang hij niet den Nâám heeft uitgesproken. En kan tot uitlevering aan Pilatus besloten zijn door eene vergadering, die feitelijk bestond uit Phariseeën? Phariseeën waren in het algemeen tegen de doodstraf, en daarom ook niet de menschen om te doen, wat zij al aanstonds hebben gedaan volgens Mc 3 : 6.

Ongeloofelijk is ook (Mc 14 : 13—14) der Joden geroep „kruisig hem". Het feit, dat in 37 v. Chr. onder M. Antonius (Jos. Oudh. 15 : 1, 2) op wensch van Herodes de laatste Hasmoneesche koning der Joden niet alleen gegeeseld maar ook (Dio Cassius 49, p. 22) gekruisigd was, was voor hen juist zeer pijnlijk en wordt ook door Josephus verzwegen; wat er (2 Sam. 21 : 9, Num. 25 : 4) in het oude Israël mocht gebeurd zijn, volgens

de Joodsche wet stond (Lev. 24 : 16) op godslastering de steeniging en werd (Deut. 21 : 23) door kruisiging van eenen levende het land zelfs verontreinigd, waarom de Thalmoed (Sota 23*a*), naar het schijnt, van 'ophanging na steeniging' spreekt. Bij Matth. 27 : 15 vlg. en parallelen heeft reeds Huig de Groot aangeteekend: „In dit geval, zoude ik zeggen, was door den Keizer die gunst aan het Joodsche volk verleend en in de voorschriften voor de procuratoren begrepen, want anders hadden de Romeinsche bestuurders niet het recht van gratie, zooals de wetten ons leeren." ('Aanteekeningen bij de Evangelieboeken', Amst. 1641, blz. 479.) Wat achter de vertelling hier zoude kunnen schuilen is een tweevoud van symbolische personen bij het feest in quæstie, waarbij de vertegenwoordiger van het oude jaar moest sterven, terwijl men den vertegenwoordiger van het nieuwe liet gaan; wat ook nog aan de Romeinsche vertellers kan hebben voor den geest gestaan, was een gebruik bij de Lectisternia, bij gelegenheid waarvan (Liv. 5 : 13) geketenden ontboeid werden, en, zooals Dionysius van Halicarnassus (A. R. 12 : 10) zegt, de bedienden, die door hunne heeren in de boeien waren gezet, werden losgelaten. De loslating, waarvan de evangeliën gewagen, kan niet gebeurd zijn. En even onge-

loofelijk is het ook, dat Pilatus in Joodschen trant — vgl. hier Ps. 26 : 6, 73 : 13, Deut. 21 ; 7, 2 Sam. 3 : 28, Jerem. 51 : 35 — zijne handen zoude gewasschen hebben in onschuld, om daarbij zelfs woorden te bezigen, die hij ontleend had aan de ... Septuagint; wanneer dan verder nog in Mt 27 : 66, Mc 15 : 46 en Lc 23 : 54-56 verteld wordt, hoe Joden gedaan hebben wat op den Paaschdag, op den eersten der ongezuurde, of op den Sabbath, geen Jood mócht doen, dan blijkt ook hier nogmaals, dat aan de verhalers de Joodsche mogelijkheden en onmogelijkheden bij het lijdensverhaal niet helder hebben voor den geest gestaan.

In een Babylonischen spijkertext, die over het 'lossen' van een onder een vloek liggenden mensch handelt, heeft men — zie blz. 42 van H. Zimmern 'Zum Streit um die Chrustusmythe' — als aanwijzing voor den priester, die de (ver)lossing bewerken zal, het bevel gevonden, dat hij in de plaats van dien mensch *een lam, het lam voor diens leven*, offeren moet. En in de Mozaïsche wet vinden wij het voorschrift: „Slachten zult gij *een pascha voor Jahwè*." (Deut. 16 : 2.) „Dan zult gij zeggen: dit is *het pascha voor Jahwè*." (Ex. 12 : 27.) Maar bij de Ebioneeën (Epiph. 30 : 16) zegt de Heer Jezus: „*Ik ben gekomen, om de offers áf te schaffen!*"

En volgens het in Ægypte weergevonden stuk Petrusevangelie heeft Herodes aan het volk Jezus overgegeven vóór den eersten dag der ongezuurde brooden. Men merke op, hoe nu 'Petrus' elders (1 Pt. 1 : 18-19) leert, „dat gij niet met vergankelijke dingen, met zilver of goud zijt *vrijgekocht* van uw ijdelen u door de vaderen overgeleverden wandel, maar *met het kostelijke bloed van Christus*, als van een onbesmet en onbevlekt *lam*." En hoe het ook in Openb. 5 : 12 heet: „*Het lam, dat geslacht is*, is waardig te erlangen kracht en rijkdom, wijsheid en sterkte, eer, heerlijkheid en lof." „*Ziedaar het lam Gods*," zoo klinkt het met het oog op Jezus in Joh. 1 : 29, „dat de zonde der wereld wegneemt!" En volgens Joh. 13 : 1 vlg. heeft Jezus „vóór het paaschfeest" met de zijnen het laatste avondmaal gehouden, wat met de woorden in Lc 22 : 15 in uitdrukkelijken strijd is; van de Joden wordt dan ook in Joh. 18 : 28 gezegd, dat ze niet zijn binnengegaan in het rechthuis, om zich niet te verontreinigen, maar het pascha te kunnen eten. „*Het was voorbereiding tot het pascha*." (Joh. 19 : 14.) „Den geest," zegt een oud 'verhaal over Jozef' 3 : 5, „heeft Jezus gegeven op den dag der voorbereiding, de negende ure." En geen been van hem is gebroken: Ex. 12 : 46, Num. 9 : 12, Joh. 19 : 36. Waarmede gezegd

is, dat hij als goddelijk paaschlam aan het kruis is geslagen, toen de Joden nog eens op de wijze der vaderen het paaschlam gingen eten, — en niet zelf al paaschvleesch had gegeten, toen hij in eigen persoon het verlossende, eens voor al vrijkoopende, paaschlam bleek tot inwijding van een Nieuw Verbond. „Want ook *ons pascha is voor ons geslacht*, te weten Christus." (1 Kor. 5 : 7.) „*Het pascha toch was de Christus*, die later geofferd is." (Justinus: 'Gesprek' 111.) „Men onderzoekt de schriften, omdat men meent, daarin het eeuwige leven te hebben, en die zijn het, die van hem getuigen!" (Joh. 5 : 39.) „Want *het gebradene paaschlam is* geheel *als gekruisigd aan te merken:* een spies gaat van beneden naar boven door het lichaam naar het hoofd, en een ander dwars door het lichaam heen, waaraan dan ook de handen van het schaap worden uitgespannen." Aldus ('Gespr.' 40) weer Justinus, die dat misschien te Sichem zelf gezien had, want de Samaritanen eten het paaschlam nóg. En, zegt (4 : 10, 1) Irenæus, „men kan de plaatsen niet tellen, waar door Mozes de Zoon Gods wordt voorgehouden, wiens lijdensdag zelfs hem niet is onbekend geweest, doch dien hij dan beeldsprakig voorspelde, doordat hij hem Pascha noemde. En op denzelfden dag, die zoo langen tijd van te voren door Mozes verkondigd

was, *heeft de Heer geleden tot volbrenging van het Pascha.*" „Zoo zijt dan ook gij, mijne broeders, der wet gedood door het lichaam van Christus." (Rom. 3 : 4.) „Door de verlossing, die in Christus Jezus is, dien God heeft voorgesteld ten zoenmiddel door het geloof in zijn bloed." (Rom. 3 : 24-25.) „Het einde der wet is Christus." (Rom. 10 : 4.) „*Christus heeft ons vrijgekocht van den vloek der wet.*" (Gal. 3 : 13.)

De vierde onzer evangelisten heeft geschreven met de drie anderen voor oogen. En hij heeft ze hier niet gevolgd. Irenæus heeft te Lyon geschreven in overeenstemming met de Romeinsche traditie, allereerst alzoo met de drie andere evangeliën voor oogen, en zijne opvatting van den kruisdood blijkt de symbolische, die uit deze evangeliën *niet* te halen is; dit beteekent, dat bij hem eene kruistraditie door- en naklinkt, welke ouder is dan de redactie onzer synoptische evangeliën, en de allegorische zijn zal van het Alexandrijnsche evangelie, dat door Hippolytus later nog bij de Nahassenen of 'Slangenaren' gevonden is. Oorspronkelijk was de kruisdood een symbolisch mysterie, een afscheid aan de Joodsche wet van theosophische Joden; even duidelijk als de feitelijke onmogelijkheid is van de lijdensgeschiedenis in synoptische lezing, even duidelijk blijkt uit het bovenstaande de feitelijke zinnebeeldigheid

dier 'gebeurtenis' in de opvatting van het Evangelie, die de oorspronkelijke is te achten. De Vader van Jezus heeft eigenlijk met dezen diens volgelingen vrijgekocht van de voorschriften der Joodsche wet, doordat hij hem heeft gegeven als afdoend pascha voor den Heer dezer wereld, die (Hebr. 8 : 7, 10 : 1) van de toekomende goederen in het Oude Verbond eene geenszins onberispelijke schaduw geworpen had. (Vgl. nog Hebr. 10 : 4.) En wie hier dieper heeft leeren zien, ontwaart nu nog meer: hij ziet, dat het evangelie des Nieuwen Verbonds oorspronkelijk een symbool is van waterdrinkers en vegetariërs, hetwelk door verschuiving van den sterfdag in de Synopsis vervalscht is tot een (Romeinschen!) vrijbrief voor vleeschеters, die het voortaan zwart op wit hadden, dat de Heiland zelf nog even voor zijn lijden en sterven wijn gedronken en vleesch gegeten had. In den ouden en uit Lyon afkomstigen codex van Beza te Cambridge, alsmede in vier Italahandschriften, ontbreken in Lc 22 : 19-20 de woorden: „dat voor u gegeven wordt; doet dit tot mijne gedachtenis. En desgelijks gaf hij hun den drinkbeker na den maaltijd, zeggende: deze drinkbeker is het nieuwe verbond door mijn bloed, dat voor u vergoten wordt." Bedenkt men hierbij, dat in Hd. 2 : 42. 46, 20 : 7. 11 en 27 : 35 alleen

van de breking des broods wordt gesproken, dan zal men zich moeten leeren zeggen, dat de schrijver van Rom. 14 : 21 bij den heiligen maaltijd geen wijn kan hebben gebruikt en 1 Kor. 11 : 23-32 reeds aan vs. 25 zijn lateren oorsprong verraadt. Dat op het laatste paaschmaal geen beroep wordt gedaan tegenover de 'zwakkere broeders' van Rom. 14 : 2. 21, beteekent, dat die 'zwakkere' broeders als Jezuanen de oudste brieven hadden en de synoptische lezingen van het laatste avondmaal voor den schrijver nog niet bestonden; zelfs den schrijver van 1 Tim. 5 : 23 staan ze nog niet voor den geest, en doelt in 1 Kor. 11 : 25 het bloed op den wijn, dan is dat daar een teeken te meer, dat 1 Kor. 11 : 23-32 een jonger invoegsel is.[1] Het bedoelde liturgisch klinkende stuk verstoort namelijk het verband, verraadt met het woord „overgeleverd" in vs. 23, dat het nog later is ingevoegd dan 1 Kor. 15 : 5, en is in vs. 26 zichtbaar naar Lc 22 : 18 geredigeerd; „die Grundlage ist Lucas," zegt in 1888 R. Steck op blz. 178 van zijn boek over den brief aan de Galatiërs.

---

1) R. Ismaël, wiens vader nog hoogepriester was geweest en die als knaap den tempel nog had gezien, heeft het woord nagelaten, dat de Joden sinds de tempelverwoesting eigenlijk geen vleesch meer eten en geen wijn meer drinken moesten; „toen de tempel ten tweeden male verwoest was," zoo leest men (Baba Bathra 60 b) waar dit is overgeleverd, „zijn in Israël de 'afgezonderden', die geen vleesch aten noch wijn dronken, talrijker geworden."

Vergelijkende beschouwing van het Nieuwe Testament en de voorstellingen daarbuiten van het begin onzer jaartelling doet de gedachte rijpen, dat plaatsen als Eph. 6 : 19, Kol. 4 : 3, Gal. 3 : 1, Phil. 2 : 5-11, 2 Kor. 8 : 9, Hebr. 2 : 9, Eph. 4 : 9-10, 1 Thess. 4 : 13-14 en dgl. terugwijzen naar een gnostiek Joodsch mysterie, waarin een Heiland Jezus voorbeeldelijk zal zijn voorgehouden, eer na het falen van het Oude Verbond bij de verwoesting van den tempel te Jeruzalem de voorbeeldelijke voorstelling van ondergang en herleving leesbaar was gehistorizeerd tot een geheel van gebeurtenissen, voorgevallen in de dagen van Tiberius; zulk een boven het Mozaïsme uitgaand Joodsch 'mysterie' der eerste eeuw zoude dan allereerst in Alexandrië te denken zijn. „In allen gevalle," zegt S. Lublinski, „is het bestaan van een Joodsch mysterie in voorchristelijken tijd bewezen." ('Der urchristliche Erdkreis und sein Mythos', Jena 1910, 1 : 173.) A. Fr. Gfrörer, weliswaar, heeft in zijn werk over 'de Eeuw des Heils' (2 : 271) anno 1838 beweerd, dat niets vaster stond dan de stelling, dat in de dagen van Jezus Christus aan een lijdenden of den verzoeningsdood stervenden Messias geen Jood had gedacht. En in 1904 zegt Jos. Klausner op blz. 12 van zijn boek over de Messiaansche voorstellingen van het Joodsche

volk in het tijdvak der Thannaïeten: „De stervende Messias is een product van het Hadriaansche tijdvak." Laat onszelve hier al aanstonds denken aan Matth. 16 : 22, Luc. 24 : 26. 46, Hd. 17 : 3 en diergelijke plaatsen! „Wanneer men," beweert dan ook in 1910 G. Hollmann, „de vraag stelt, van welken aard in het afzonderlijke de Messiaansche voorstellingen geweest zijn ten tijde toen Jezus optrad, dan zij er van meet af met nadruk op gewezen, dat in het gezamenlijke Jodendom tot op Jezus van een lijdenden Messias niet het geringste spoor te vinden is. Van een lijdenden Messias heeft het Jodendom eerst veel later gesproken, en het is er toen in geslaagd, door onderscheiding van twee Messiassen, een stervenden 'zoon van Joseph' en een zegevierend heerschenden 'zoon van David', aan zijne oorspronkelijke zienswijze getrouw te blijven." ('Welken godsdienst hadden de Joden, toen Jezus optrad?' Tüb. 1910, blz. 39-40.) Wie hier nog bedenkt, dat een Man van Smarten voor Perzen een lijdende 'Mesjia' of Ménsch zoude kunnen zijn geweest, zal allicht vinden, dat Hollmann op zijne wijze gelijk moet hebben, — en het daarbij mis heeft; in allen gevalle heft in 4 Macc. 6 : 29, in eene Hellenistisch Joodsche leerrede der eerste eeuw, een bloedgetuige, die den laatsten adem gaat uitblazen, de

oogen ten hemel met de woorden: „Wees Uw volk genadig; dat U de straf genoeg zij, die wij ervoor verduren! Maak hun mijn bloed tot eene reiniging en neem in ruil voor hun leven het mijne!" En naar luid van den Jeruzalemschen Thalmoed (Sanh. 30 c) heeft met het oog op 2 Chron. 20: 1-29 Simeon ben Jochai in de tweede eeuw beweerd, dat het volk van den ondergang was gered, omdat al de eene druppel bloed, dien de vrome koning Josaphat had verloren, toen hij een oogenblik werd aangevallen, als zoenmiddel voor heel Israël werkte; rabbi Dosa, een andere schriftgeleerde der tweede eeuw, heeft volgens den Thalmoed op den Messias ben Jozef de geheimzinnige lijdenswoorden van Zach. 12: 10-11 laten slaan. In het 'Gesprek' van Justijn (§ 89) laat de Jood Trypho gelden, dat de Schrift blijkbaar eenen Christus verkondigt, die lijden moet. En wel blijkt nu uit Origenes 'tegen Celsus' (1: 55) bijv., dat men plaatsen als Jez. 53 en Ps. 22 in de tweede eeuw heeft uitgelegd, als doelden zij op de Natie, maar daarmede komt slechts tweespalt in het Jodendom zelf aan het licht; het bewijst allerminst, dat de afscheiding des Christendoms uit het Jodendom niet uit meer mystieke Joodsche denkbeelden der eerste eeuw te verklaren is. Dat het aan het Christendom voorafgegane Jodendom

tegenstellingen heeft ingehouden, waarvan in Misjna, Thalmoed en Midrasj later niet veel blijkt, is op zichzelf niet twijfelachtig meer; uit schriftelijke overblijfselen, die te Kaïro door S. Schechter zijn weergevonden, is weer gebleken van eene in 176 v. Christus ontstane secte van eigenaardig Messiaansche Sadduceeën, die uit Juda naar Damascus waren uitgeweken tot vestiging van een wettisch nieuw verbond, terwijl daarentegen de door Rendel Harris weergevondene Salomonische oden getuigenissen zijn van bijna ontjoodschte mystieke Joden, die vóór de verwoesting van den Tempel in Hellenistische gnosis van den Hoogste hebben gewandeld, rijk in God den Vader wilden zijn, dezen het pleroma der aionen noemden, door 's Heeren naam onvergankelijkheid aandeden en tezamen priesters waren tot opdracht van het offer hunner gedachten. Den mystieken Jood van Od. Sal. 25 : 8 — vgl. hier 1 Kor. 15 : 44 en 2 Kor. 5 : 4 — ontdeed God van de kleederen van vel, zonder dat hij daardoor naakt werd. Want hij werd gehuld in het kleed des geestes.

M. Maurenbrecher heeft willen betoogen, dat volgens eene bereids voorchristelijke opvatting de hemelsche Zoon des Menschen vóór zijne verheffing tot heerlijkheid eene nederlaag lijden en sterven moest. En niet zonder aanleiding beweert

Drews in 'De Christusmythe' (1 : 23), dat Jozua of Jezus de naam moet zijn geweest, waaronder een aantal Joodsche secten den te verwachten Messias vereerden. Van 'rechtzinnig vrijzinnige' zijde mag men pour le besoin de sa cause stoutweg beweren: „Een voorchristelijke Jezus is er nooit geweest." (Weinel, blz. 103.) „Aangaande het bestaan van een Joodschen secteheros genaamd Jezus is ons niet het geringste documenteele bewijs bewaard. — De Joodsche sectegod Jezus: daar is niets van aan." (H. v. Soden, blz. 41 en 42.) Brückner ('God-Heiland' blz. 47) heeft het alvast niet zoo onwaarschijnlijk gevonden, dat Jezus de Nazoreeër om te beginnen de Jezus eener voorchristelijke secte geweest is, en Ds. E. Baars stelt in de Wissenschaftliche Rundschau van 1 Maart 1911: „Het bewijs (van W. B. Smith), dat er al een voorchristelijke cultusgod Jezus, en wel in de secte der Nazoreeën, bestaan heeft, en dat de bijnaam 'de Nazareen', die den uitleggers groote moeite baart, met eene stad Nazareth niets te maken heeft, maar zooveel als 'de Beschermer' beteekent, is tot dusverre nog niet afdoende wederlegd. — De bewering, dat het Christusbeeld van het Nieuwe Verbond, met name in de Openbaring van Johannes, maar ook in de Paulusbrieven, geheel, of toch in zijne voornaam-

ste trekken van een historischen persoon Jezus onafhankelijk is, vindt gaandeweg meer voorstanders."

„Aan eenen engel, die in de plaats van God was opgetreden en zijnen naam gevoerd had, geloofden," zegt reeds in 1838 Gfrörer, „de volksgenooten van Jezus ontegenzeggelijk." ('De Eeuw des Heils' 1 : 326.) En feitelijk blijkt in Sanh. 38 b vorst Metatron vertegenwoordiger en plaatsvervanger Gods op aarde; ook de Joodsche theosophie zegt: „Quel était le corps dont la Fille du Roi (= la splendeur divine) s'est enveloppée durant son séjour sur la terre? C'était Métatron." (Zohar II 94 b.) Jean de Pauly: *Métatron est donc le nom de la Schekhina incarnée."* (Trad. 3 : 379.) „Nous n'ajouterons que l'extrait d'une liturgie récitée pendant la sonnerie de la trompette au premier jour de l'an juif, qui remonte à une haute antiquité, puisque le Thalmoud lui-même (Aboth de Rabbi Nathan 21) y fait allusion: *Puisse notre prière monter jusqu'au trône de la Schekhina, jusqu'à son enveloppe qui a nom Métatron, jusqu'à Yéschoua' le prince de la face!*" (6 : 309.) Voorts zegt in de lezing van het Vaticaansche en het Alexandrijnsche handschrift, alsmede in de Vulgaat, de Christelijke Schrift (Jud. 5) zelve: „U, die nu eenmaal alles weet, wil ik indachtig maken, dat Jezus, nadat

hij uit Ægypteland het volk had gered ten tweeden male, de ongeloovigen heeft verdorven." Men vergelijke nogmaals Ex. 23 : 23 en Joz. 24 : 11! En, zegt in 1903 op blz. 82 van eene verhandeling tot geschiedkundige toelichting van het Nieuwe Testament Herm. Gunkel, „reeds vóór Jezus is in Joodsch synkretistische kringen aan dood en opstanding van den Christus geloofd." „Een verlossenden god," zegt in 1907 G. Traub, „verwachtte men overal." ('De wonderen in het Nieuwe Testament', blz. 27.) En Joh. Weiss, die er in 1910 voor instaat, dat Jezus geleefd heeft, had anno 1909 in 'Christus, die Anfänge des Dogmas' erkend, dat „de snelle ontwikkeling der Christologie tot de hoogste en verst grijpende leeringen haren grond hierin heeft, dat reeds vóór de verschijning van Jezus eene Christologie, d. w. z. eene leer omtrent den Messias, of ten minste de stóf voor eene Christologie, bij Joden zoowel als Hellenisten is voorhanden geweest." Zoude dan ook tegenover de volkeren met hunne vele heilanden de naam Jezus allereerst of om te beginnen iets anders hebben beteekend, dan dat de Joodsche god de wáre heiland was? Spreekt in Mt 23 : 34 de Heer Jezus, in Lc 11 : 49 spreekt nog de wijsheid Gods, en in de spreukenverzameling, die met het Alexandrijnsche evangelieverhaal achter onze evangeliën

schuilt, zoude de Heer Jezus hebben kunnen spreken, gelijk de Heer Jahwè gesproken had bij de profeten. De Heer Jezus is niet de Heer Jaho gebleven, en dit wil dan juist weer zeggen, dat zijn naam op 'mysterieuze' wijze mythisch geworden is, — reeds vóór het Evangelie; het oudste schriftelijke evangelie moet betrekkelijk alweer eene bijkomstigheid zijn geweest, vervaardigd door antiwettisch gewordene Grieksch Joodsche theosophen. Men denke hier weer aan de buitengewone snelheid, waarmede het Evangelie rondom de Middellandsche Zee ingang heeft gevonden, en dit als Jezus vergódend evangelie, waarin een voorevangelische Jezusdienst al weer vooronderstéld is; „wie," zegt Lublinski, „aan een voorchristelijken Jezusdienst *niet* gelooft, moet de mythe plotseling en onverwachts in de tweede eeuw laten ontstaan en in weinige jaren tot een grondleggend leerstuk laten worden." ('Der urchristliche Erdkreis u. sein Mythos' 2 : 113.) En wie daarbij nog vermag te bedenken, dat oostersche overlevering Jozua nog kent als den zoon van Mirjam, Mariám, Maria, de zuster van Mozes, dat in den loop der geheele Christelijke jaartelling Joodsche bezweringen verricht zijn met den naam van den opperengel Metatron, en dat op Nieuwejaar in de Synagoge *„Jezua de vorst des aan-*

schijns, vorst Metatron" genoemd wordt, zal dan ook zonder te groote moeite in plaatsen als Jud. 5, Hand. 18 : 25, Openb. 22 : 20, 2 Kor. 8 : 10, Hebr. 2 : 9, Mc 9 : 38, Luc 9 : 49, Hand. 13 : 6, 19 : 3, Jac. 5 : 14 weerklanken of naklanken onderkennen van eene mythische voorgeschiedenis des Jezusnaams in den boezem eener vergane en schier vergetene Joodsche theosophie. „Het Christendom van het Nieuwe Testament," zegt in 1908 M. Brückner, „laat zich niet begrijpen als lijnrechte ontwikkeling van den historischen Jezus uit. — Het geloof aan de ópstanding van Christus is het oorspronkelijke gegeven van geheel de Nieuwtestamentische Christologie. — Dewijl nu met het geloof aan de opstanding van Jezus tegelijk het geloof aan zijne Messianiteit werd gestaafd, ligt het vermoeden voor de hand, dat de voorstelling van een lijdenden en herrijzenden Messias op de eene of andere wijze bereids bestond. — Zóóveel staat in allen gevalle vast, dat de voorwaarden voorhanden waren, om in den Joodschen godsdienst het beeld van een stervenden en herlevenden Messias te doen ontstaan, hetwelk dan op den persoon van Jezus zoude moeten zijn overgedragen, of daarmede tegelijk in het aanzijn ware getreden." ('De stervende en herrijzende God-Heiland', blz. 34. 35. 36.)

Weiss laat (op blz. 126) gelden, dat reeds van Paulus af de Christelijke zedeleer een sterken stoïcijnschen 'inslag' heeft gehad. En in de 'Quarterly Review' van Juli 1910 zegt E. Bevan: „The fact cannot be denied that when the early preachers of Christianity explained the position of Jesus in the totality of things, they did so in terms which bore a close resemblance to conceptions already current in the heathen and Jewish worlds; to explain this fact will perhaps be the great problem of Christian theology for some time to come." (P. 230.) „It is useless pretending that the transcendent in the character and teaching of Jesus is something easily detachable, without which the rest holds good all the same; but if we maintain the transcendent beliefs of Christianity, *what are we to make of the Hellenistic parallels?* — It may be that all the difficulties have not yet been fully faced." (P. 231.)

Wat te zeggen van de Hellenistische overeenkomstigheden? Dat ze bij oplettende beschouwing en grondig doordenken tot een ongeloovig antwoord nopen op de vraag of de Heer Jezus, de Zoon des Vaders, zooals die optreedt in de evangeliën, in vleesch en bloed als Galileeër ten tijde van Tiberius heeft geleefd. Dat ze 'voor ons' de taak inhouden, het ontstaan van het Christendom

te begrijpen als eene gebeurtenis, allereerst in het Grieksche Jodendom buiten het Joodsche land, dat aan eenen naam, waarmede het zich tegenover het heidendom stelde, boven eigen Mozaïsme tot een Nieuw Verbond is uitgegaan. Jezus Christus is de Zoon des Vaders, de Zoon bij uitnemendheid, de zelfverloochenende toewijding in persoon, het goddelijke op aarde; wat aan zijne gestalte menschelijk lijkt, is medegesteld in de bedoeling, om den onder menschen als mensch verschenen hemelschen Zoon te teekenen, die 'meer dan alle engelen' blijft, — een menschelijk omfloersten god, — God zelf in menschelijke gedaante. Waarom de uitkomst van de aftrekmethode onzer aan het bovennatuurlijke niet geloovende verstandig vrijzinnige theologie slechts negatief heeft kunnen blijken. Van den zuiver aardschen Jezus laat eene beginselvast volgehoudene of doorgezette aftrekmethode ten laatste niets over; alles moet ze ten slotte stellen aan de zijde van de kennelijk of vermoedelijk 'bijkomstige' verbeelding en verdichting, waarmede dan aan de voorhandene gegevens inzooverre niets verklaard is, en nog altoos eerst moet begrepen worden, hoe God, toen de tijden vervuld waren zijnen Zoon gezonden heeft. De 'liberale theologie' moge doen gelijk in Brockhaus [14] XV 685 de schrijver over Willem Tell,

die heel goed weet, dat Saxo Grammaticus in het tiende boek zijner Deensche Geschiedenis van Harald Blauwtand vertelt en den schutter Toko, die van het hoofd zijns zoons op 's konings last eenen appel had moeten wegschieten, maar nu 'voorzichtig' stelt, dat trekken dier oude sage op een werkelijken held van den (Zwitserschen) vrijheidsoorlog kunnen zijn overgebracht; ze moge, gelijk een der ambtgenooten van schrijver dezes in schriftelijke gedachtenwisseling, als punt van uitgang hier „een man en een doodvonnis" blijven postuleeren: in waarheid is de Jezus onzer evangeliën eene gestalte voor het geloof, dat aan hem het ware gevoelt, en geen standhoudend voorwerp van verstandig onderzoek. Het eenzijdig vrijzinnige onderzoek heeft den stand van zijn vraagstuk, de groote vraag voor de Christenheid onzer dagen, door eigen arbeid bereids verkeerd en omgekeerd, en S. Lublinski onder anderen heeft in een leerrijk boek over 'het ontstaan des Christendoms uit de oude beschaving' en 'het wordende dogma betreffende het leven van Jezus' alreede doen zien, hoe zich zonder Jezus in levenden lijve tegen den achtergrond van het verwoeste Jerulem het ontstaan des Christendoms laat denken als eene oorspronkelijk theosophische beweging van Joden, die zich na het jaar 70 van het na-

tionale Jodendom tot een onbloedig Nieuw Verbond hebben afgescheiden, nadat men in Joodsche mysteriekringen een hemelschen Jezus had vereerd, lang eer een geschreven evangelie dien Nazoreeschen Jezus gemaakt had tot eenen Jezus van Nazareth.

„Het laatste bolwerk der tegenstanders," zegt (2 : 115) Lublinski, „is het zoogenoemd Paulijnsche Christendom, wat nogal wonderlijk moet heeten, daar de als vervaardiger der epistels aangenomene Paulus zoo openlijk mogelijk spreekt van eenen mysteriedienst." En inderdaad heeft de aftrekmethode vrij willekeurig voor het Paulinisme als voor eene standhoudende sterkte standgehouden, om er zelve de sterkte harer stelligheid van te maken; mag al een Reitzenstein ('Die hellenistischen Mysterienreligionen' 1910) komen aantoonen, dat het Paulinisme, heusch, 'mysterie' is, de 'verstandige' vrijzinnigheid verlangt zoo iets uit Kol. 1 : 27 en diergelijke plaatsen niet op te maken, en blijft bluffen op 'Paulus'. Wel geeft Joh. Weiss schoorvoetend toe, dat het niet zoo gemakkelijk is te bewijzen, dat 1 Thess. en Kol. uit dezelfde pen zijn gekomen als 1 Kor., dat de Paulusbrieven niet het werk eener school, maar geschriften van een enkelen mensch zijn. Maar de heer von Soden had (blz. 48) in het Berlijnsche

twistgesprek uitgeroepen: „Ja, dames en heeren, daarover zijn wij theologen het allen eens: heeft Paulus werkelijk geleefd en slechts een enkelen zijner brieven geschreven, dan heeft ook Jezus geleefd!" Bruno Bauer mag al in 1852 eene 'Kritiek der Paulinische brieven' hebben uitgegeven, waarin van al die brieven de onechtheid werd betoogd; niet alleen, dat men die critiek niet afdoende mag vinden, men mag ze ook niet verscherpen en stevigen. Want, zegt P. Wendland anno 1907 in een boek over 'Hellenistisch Romeinsche beschaving in hare betrekkingen tot Jodendom en Christendom', „wie in de hoofdbrieven van Paulus en in de synoptische grond- of onderlaag geen volmaakt individueel godsdienstig leven vermag te bespeuren, die is voor geschiedkundig onderzoek op dit gebied niet geschikt." Toch heeft nog midden in de tweede eeuw geen Papias of Justinus van de 'hoofdbrieven' gerept, Joh. Weiss in den eersten, door Wendland toch zeker tot de hoofdbrieven gerekenden, Korinthiërbrief drie strata bespeurd[1], en zelfs de schrijver van een 'minderen' of onechten Paulusbrief toch óók zijn „individueel godsdienstig leven" gehad.

---

[1]) „Ich kann nicht anders als urteilen, dass formell und inhaltlich drei verschiedene Schichten innerhalb des Briefes sich von einander abheben." ('Der erste Korintherbrief' 1910, S. XLII.)

Machtspreuken maken de grond- of onderlaag onzer kennis allereerst van eenen Paulus der brieven niet steviger; „van hem," zegt prof. P. Jensen, „den grooten apostel volgens de overlevering, getuigt nu eenmaal geen heiden en geen Jood, ook Josephus niet." ('Heeft de Jezus der evangeliën werkelijk geleefd?' 1910, blz. 6.) Buiten de Romeinsche gemeente gewaagt vóór het midden der tweede eeuw van zijne brieven niemand, ze blijken niet eens bekend aan den Josephus vooronderstellenden schrijver van 'Handelingen', en Marcion is de eerste, die genoemd wordt als iemand, die Paulusbrieven in zijn bezit heeft gehad, waarop Papias en Justinus Martyr ze nog eens weder hebben doodgezwegen. En van de meeste Paulusbrieven heeft de aan 'Paulus' geloovende vrijzinnigheid zelve de onechtheid betoogd, of ze betoogt die nog, om nu de oogen te sluiten voor de onmogelijkheid, dat zelfs de vier zoogenoemde hoofdbrieven authentieke stukken uit de jaren 52 tot 64 zijn, dat bijv. Rom. 1 : 8 en 1 Kor. 11 : 2 des apostels persoonlijke betuigingen uit 59 en 58 zijn te achten; ja zelfs zij is op hare schreden teruggekomen, en wordt, zegt Joh. Weiss, zoo ruim van hart, dat ze zelfs den brief aan de Ephesiërs weer als eenen brief van Paulus laat gelden, hoewel die brief geen brief,

en allerminst een brief aan de Ephesiërs, en heelemaal niet van Paulus is. Weiss van zijne zijde gelooft (blz. 102) aan de echtheid van een acht- of negental. Maar allereerst de epistel aan de Romeinen is kennelijk eene leerrede uit latere dagen, die aan de Korinthiërs zijn even goed al 'clericaal' als de eerste Clemensepistel [1], en de brief aan de Galatiërs is een zelfs overmatig gepronon-ceerd gnostiek stuk, dat allereerst voor judaïzan-ten te Rome zelf zal zijn bestemd geweest. „Van waar zullen we den moed halen, om de rádicale verwerping aller brieven te weerspreken?" roept in eene vlaag van buitengewone oprechtheid (op blz. 99) Johannes Weiss. En Lublinski (2 : 65) schrijft: „het is eene ongerechtvaardigde hard-nekkigheid, de authenticiteit (ook slechts) van de vier brieven vast te houden."

„Paulus en de Paulinische brieven," aldus weer Jensen, „gelden voor ons als getuigen voortaan nog minder dan het getuigenis van Tacitus over Christus, net zoo veel namelijk als dat van Jose-phus, dewijl zijn leven, althans in de hoofdzaak, eene sage is, en zijne brieven en getuigenissen falsaten zijn." ('Mozes Jezus Paulus' 1910, blz. 63.)

---

[1]) Dat ook buiten den brief aan de Romeinen de geest van Rome aan het woord is, ziet men feitelijk al aanstonds aan 1 Kor. 4 : 17, 7 : 17, 11 : 16, 14 : 33.

Bovendien, kunnen wij erbijvoegen, wat vernémen wij aangaande Jezus van 'Paulus'? Otto Pfleiderer zegt anno 1906 in 'Religion und Religionen' (blz. 224), dat Paulus omtrent het leven van den aardschen profeet Jezus bedroefd weinig heeft geweten, en in zijn geschrift van 1907 over de wonderen in het Nieuwe Testament zegt (op blz. 11) G. Traub, „dat het wel bekend is, maar te weinig in aanmerking wordt genomen, hoe Paulus zich om de feitelijke afzonderlijkheden in het leven van Jezus in het geheel niet bekommert: zijn geloofsbelang wordt door andere waarheden bepaald, hij houdt zich enkel aan den verhoogden Heer, die hem verschenen is." En werkelijk, van Johannes den Dooper, van Jozef en Maria, van Galilæa, Nazareth en Jeruzalem, van Olijfberg, Gethsémané en Golgotha, van geeseling, doornenkroon en koninklijken titel wordt in de Paulusbrieven niet gesproken; 'Paulus' verraadt met den in onze evangeliën geschilderden Jezus geene bekendheid. „Van Paulus," aldus ook Wernle op blz. 4 van zijn boekje over 'de brónnen', „vernemen wij niet het minste betreffende Jezus' leven en persoon, en waren al zijne brieven verloren, we zouden van Jezus niet veel minder weten dan nu. — De Jezus, dien hij verkondigt, is de Zoon Gods, die van den hemel is nedergedaald, om tot onze verzoe-

ning te sterven en weer op te staan." (Blz. 5.) Schweitzer heeft (op blz. 340) de opmerking gemaakt, dat Paulus bewijst, met welke.... onverschilligheid men tegenover het leven van Jezus in de oudste Christenheid gestaan heeft, en ook v. Soden erkent, op blz. 30 van zijne brochure: „Het is zoo, op de afzónderlijkheden althans van Jezus' levensloop is in de brieven van Paulus de belangstelling niet gericht; daarin ligt dan ook eene moeilijkheid." „Men beschouwt," aldus echter in het Berlijnsche twistgesprek (blz. 64-65) de tegenwerping van Hollmann, „de Paulusbrieven als léérbrieven, maar ze zijn niet meer dan gelegenheidsgeschriften geweest. Of meent men, dat Paulus in iederen brief al wat hij wist had moeten voordragen?" Dapper gezegd, maar niet bevredigend; „in allen gevalle," aldus K. Dunkmann, „vertoont het Paulijnsche Jezusbeeld geen spoor van individualiteit; onwraakbaar is dan ook de methode, waarnaar Jezus wordt beoordeeld in het licht van bepaalde ideeën. Omgekeerd is het verloop onmogelijk, dat een mensch Jezus tot God zoude zijn opgehemeld, dat zelfs een Paulus zich daartoe zoude hebben geleend." ('De historische Jezus, de mythologische Christus en Jezus de Christen' 1910, blz. 77 en 60.)

Zoo is het, al is de heer Dunkmann rechtzinnig

directeur van een Luthersch predikantenseminarie te Wittenberg; wij leeren in de Paulusbrieven inderdaad geen Galileeschen en te Jeruzalem gestorven mensch kennen, die kort na zijnen dood door den als Phariseeër opgevoeden Saul tot tweeden god en zondenheiland is opgehemeld. Is echter 'Paulus' zelf een Jood, die Joodsch verstaan heeft? Waar zijn in de Paulusbrieven de bewijzen eener kennis van Hebreeuwsch? Wel keert in 1 Kor. 15 : 45--50 bijv. eene Alexandrijnsche leer weder omtrent het beeld Gods (Gen. 1 : 26-27) als den voorbeeldelijken mensch en hemelschen voormensch, eene leer, die door wijlen H. Holtzmann in zijn 'Leerboek der Nieuwtestamentische Theologie' (1897, 2 : 55) zelfs is omschreven als metaphysische áchtergrond van het Paulijnsche Christusbeeld. In 1899 heeft in Hilgenfelds Tijdschrift voor Wetenschappelijke Theologie F. Schiele bewezen, dat (blz. 31) 1 Kor. 15 : 45-50 geene rabbijnsche parallelen heeft; dat in de Paulusbrieven dan ook eer het Alexandrijnsche boek der Wijsheid vooronderstéld is, ziet men bijv. bij vergelijking van Rom. 9 : 19. 22 met Wijsh. 12 : 12, 15 : 7, en van 2 Kor. 5 : 1. 4 met Wijsh. 9 : 15. En meer bepaaldelijk is ook met het Philonisme het Paulinisme kennelijk verwant; „men ziet," erkent bij bepaalde Paulusplaatsen P. W. Schmie-

del, „hoeveel hier overeenstemt met Philo, wiens geschriften, of ten minste wiens gedachten, Paulus heel wel kan gekend hebben." ('Het vierde evangelie', blz. 112.) „De methode, waarnaar hij te werk gaat," zegt (blz. 110) Joh. Weiss, „is die van Philo van Alexandrië, die bijv. de geschiedenis van den zondenval, zooals Mozes ze vertelt, voor eene voorstelling houdt van den eeuwigen strijd der zedelijke rede met de wellust." En daarbij weet hij (blz. 28) op te merken, dat de sacramenteel mystieke Paulijnsche leer, volgens welke de Christen in den doop dood en opstanding van Christus medebeleeft, in den bloede verwant is aan de leer van een mystieken eeredienst, waarbij op het hoogtepunt der mysteriën de priester aan de mysten toefluisterde: „schept moed, o mysten, daar de god behouden is, gewordt ook ons na nood en lijden eens behoud." Gunkel heeft in 1903 het ontstaan der Paulijnsche en Johanneïsche Christologie „het probleem aller problemen der nieuwtestamentische onderzoekingen" genoemd. En Brückner merkt (t. a. p. blz. 35) in 1909 op: „Het Christusbeeld van Paulus is in zijne wezenlijke trekken van den historischen persoon Jezus onafhankelijk; het hemelsche Christusbeeld is in alle opzichten het schema, waarin het andere als het ondergeschikte is aangebracht en als episode de

menschwording geteekend is. Uit het aardsche leven van Jezus is het dus niet af te leiden; het vordert eene andere verklaring zijner afkomst."

En dat doet het zeker. 'Paulus' is gnosticus; de Paulusbrieven zijn vol van voorstellingen en bewoordingen, die aan het gnosticisme zijn ontleend, hetwelk niet jonger maar ouder is dan het Christendom, en meer licht werpt op Paulus dan omgekeerd. „De gnostieke leeringen," zegt P. Carus, handelende over 'het Pleroma', „zijn niet bijgeval Christelijke ketterijen, zooals kerkhistorici het gaarne doen voorkomen; veeleer is het Christendom een tak van de gnostieke beweging." En wie eenmaal begrepen heeft, dat het gnosticisme zich niet laat afleiden uit het Nieuwe Testament, maar omgekeerd eene Paulusplaats als 1 Kor. 2 : 6-8 uit de theosophie van die dagen is af te leiden, die heeft ook begrepen, dat de Paulusbrieven eigenlijk niet vóór, maar tégen den mensch Jezus der 'liberale theologie' getuigen. Allereerst heeft men hier vast te houden, dat het gnosticisme uit voorchristelijke dagen afkomstig is, dat er tusschen gnosticisme en Paulijnsche theologie eene in het oog loopende gelijkenis te erkennen valt, dat aan het Paulinisme het gnosticisme zelfs tot voorlage heeft gediend, en dat de geheele Christologie, inzooverre die bij doop en avondmaal

is betrokken, zich rechtstreeks bij 'heidensche' voorstellingen heeft aangesloten, — dat het Evangelie zelf een Grieksch Joodsch *mysterie* is. En wie dat alles begrijpt, vrage zich thans eens af, hoeveel kracht tot weerlegging uit de Paulusbrieven te putten is tegen de 'verleiders', die reeds (2 Joh. 7) in de tweede eeuw hebben ontkend, dat Jezus Christus gekomen was in vleesch.

De door Brückner gevraagde 'andere' verklaring kan kwâlijk eene andere zijn dan deze. In de eerste eeuw onzer jaartelling hebben theosophische Joden het oneindige en eeuwige Wezen als een verborgen en ongekenden Vader gedacht, om als het eerste voortbrengsel der goddelijke almacht, als eerstgeboren Zoon des Vaders, als medetroner en hoogsten ondergod of opperengel den Heer Jezus te vereeren, die hooger werd geacht dan de gestrenge en zelfs bloeddorstige Heer van Mozes, de wereldmaker en wetgever van het Joodsche volk, die, vonden zij aanvankelijk in stilte, verkeerdelijk voor het Opperwezen werd gehouden en als wereldoverste eigenlijk slechts overste der ... planeetgoden was; tot verdrijving of uitdrijving van booze geesten maakten de theosophische Joden dan ook, in tegenstelling met die van Origenes 'tegen Celsus' 4 : 33, liever gebruik van den naam Jezus, al was die oorspronkelijk eene dé-

doublure van den Joodschen naam zelven. En reeds vóór de ontreddering van het Oude Verbond door den val van Jeruzalem en de verwoesting des tempels zullen zulke 'mystieke' Joden tegenover de wereldsche verwachtingen van het nationalisme in het Joodsche land de leer hebben gesteld, dat men zich de ware verlossing bij wijze van 'mysterie' had voor te stellen aan een 'goddelijk' voor- en toonbeeld van aardsch lijden en sterven, dat door herleving en hemelsche verheerlijking werd gevolgd. Maar zuivere theosophie reeds is geene zaak voor de menigte, en gemoedsbehoeften des volks bevredigt men niet met bespiegeling zonder meer, zoodat men daarmede geene gemeenten sticht; de gnostiek of theosophisch Joodsche propaganda, hare leer voor het volk, heeft eene voorstelling, en daarvan weder een aanschouwelijk verhaal, voor het volk verlangd. En tusschen de jaren 75 en 125 van onze telling zal schriftelijk het Goede Nieuws, de Blijde Mare in omloop zijn gekomen, dat de Heere Jezus van de Nazoreeën, dat de Nazoreesche Jezus vóór de verwoesting van den Jeruzalemschen tempel en de verbreking van het oude verbond [1] als afdoend

---

1) „Laat ons van hier gaan." Josephus over den Joodschen Oorlog 6 : 5, 3. — „Audita major humanâ vox excedere deos." Tac. Hist. 5 : 13. — Luc. 23 : 28. 48, 1 Thess. 2 : 16. — „Ons heiligdom is vernield, ons altaar

pascha des Vaders voor den Wereldoverste (Ex. 12 : 27, Jez. 53 : 6-7) in menschelijke gestalte verschenen was tot inwijding van een nieuw en onbloedig verbond met het ware Israel [1], lijdende en stervende, herlevende en ten hemel varende als de Heer, die juist aan zulk een verloop van gebeurtenissen de bevoegdheid ontleende, om voor het zieleheil zijner getrouwen aan de rechterhand des Vaders in den hemel borg te staan. Joodsche neiging, om aan het nieuwe verbond des Vaders met het ware of niet meer bekrompen nationale Israël den vorm van een verhaal te geven, zal in het Goede Nieuws met eene even Joodsche neiging tot verkeering en omkeering van het keizerlijk Romeinsche voorbeeld van wereldbestuur hebben samengewerkt; om niet van Nero te spreken, was met name keizer Augustus gevierd als wereldheiland, en men had de tijding zijner geboorte zelfs woordelijk als *evangelie* gequalificeerd. Een inschrift uit Ephesus en andere Grieksche steden in Klein-Azië noemt Cæsar θεὸν ἐπιφανῆ καὶ

---

omvergehaald, onze tempel verwoest, onze godsdienst afgeschaft." 4 'Ezrâ 10 : 21. — „Hun verbond is verbroken." Barn. 4 : 8. — „Gij ziet hen verlaten." Barn. 4 : 14.

1) „Israel is de naam der volmaaktheid, want de naam beteekent aanblik Gods." Philo de Jood 'over dronkenschap' 20. — „Het aanschouwende volk." Gezantschap aan Gajus 1. — „Zalig de zuiveren van harte, want 'zij' zullen God zien!" Matth. 5 : 8. — „Het ware Israel.... zijn wij." Justinus Martyr, 'Gesprek' § 11. — „Eertijds géén volk, maar nu Góds volk!" 1 Petr. 2 : 10.

κοινὸν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου σωτῆρα, „levend beeld van Zeus, zoon van Helios" heet in 196 v. Chr. Ptolemaîos Epiphanes, en reeds een inschrift van Halicarnassus uit de derde eeuw voor het begin onzer jaartelling gewaagt van den 'heiland en god' Ptolemaîos. Grond- en hoofdzaak blijft hier echter, dat de als mensch verschenen verlosser Jezus in eene behoefte wortelt van bespiegelend Joodsche leerstelligheid aan voorbeeldelijke denkbaarheid voor de menigte van het onbloedige nieuwe verbond, dat een eisch des tijds was gebleken sinds de verwoesting van het oud nationale slachthuis en de bekeering eener menigte van Joden en Jodengenooten tot eene meer zachtmoedige godsdienstige verbeelding. Dat eigenlijk was het nieuwe, dat zich nog aankondigt in 2 Kor. 5 : 17, Hebr. 7 : 18, Openb. 21 : 5 en dgl. De breuk met het nationale Jodendom is in het begin der tweede eeuw een feit geweest, en in de jaren 132 tot 135 is zij — vgl. hier allereerst Matth. 10 : 17-22 en Marc. 13 : 9. 12. 13 — onherstelbaar geworden; dat het Nieuwe Verbond opnieuw was uitgegaan van den god der oude wet en deze Heer van Mozes de Vader van den Heer Jezus was, blijkt dan weer omtrent 150 de 'wet behoudende' grondstelling voor allemansgemeenten, waarin de eigenlijke oorsprong van het Evangelie, de Hellenisti-

sche en theosophische aard van het eerste apostolaat, al spoedig is verduisterd.

Oplettende lezing en vergelijking van Hd. 10:38, 1 Kor. 10:20-21, 12:2, 2 Kor. 6:16, Openb. 9:20 en Mc. 6:7. 12. 13, Lc. 9:1, 10:17-18, Mc. 5:8. 9. 15, Mc. 3:22, Mt. 11:6, 12:14, Mc. 3:6, Lc. 6:11, Mt. 12:28 enz. leert begrijpen, dat in onze evangeliën de evangelieprediking voorgesteld wordt als uitdrijving van onreine of booze geesten in het Galilæa der heidenen, omdat zij gedacht wordt als verdrijving der vele goden uit de heidensche hoofden, waarin deze spookten, en dat hierom te Jeruzalem die uitdrijving van booze geesten niet meer gezegd wordt te zijn voorgekomen. Van Jeruzalem uit (Mc. 3:22) hebben de Joden veeleer de evangelieprediking zelve voor eene nieuwe verbreiding van de grootst mogelijke afgoderij uitgemaakt, en de groote verkeerdheid van de Joden zelve staat weer beeldsprakig aangeduid in Mt. 19:16-30, Mc. 10:17-31 en Lc. 18:18-30. Daar wordt aan iemand, die in Mt. 19:20 een jongeling heet en dien Jezus in Mc. 10:21 heet lief te krijgen, zoodat hij aan het Israël van Hoz. 11:1 doet denken, bedektelijk toegevoegd, dat hij, wanneer hij Jezus goed noemt, niet weet wat hij zegt, omdat alleen de Vader goed is en hij — vgl. hier Mt. 11:27 in onvervalschte lezing —

den Vader eigenlijk niet eens kent; daarna ontvangt hij (Mc. 2 : 21) den raad, niet om in letterlijk berooiden staat Jezus te komen naloopen, maar diens volgeling te worden na afstand van zijne geestelijke voorrechten, waarin de heidenen gelijkelijk zullen moeten deelen. En dat het 'de Jood' is, die zich van Jezus dan afwendt, blijkt bij vergelijking van Mc. 10 : 22 en Jesaja 57 : 17, waar de Septuagint een overeenkomstig zeldzaam woord voor στυγνάσας heeft; — „hij werd bedroefd en ging weerspannig (στυγνός) zijns weegs." Het ligt ook in de vraag der letterlijk arme maar kennelijk als geestelijk rijk gedachte leerlingen, die wanneer men in Mc. 10 : 24 blijkt, niet op 'zijn goed' te mogen vertrouwen, verslagen staan en (in Mc. 10 : 26) de vraag doen, wie in dat geval nog kan behouden worden, van zelf bedoelende „wanneer het niet juist is een Jood". Er zoude ook, geeft Jezus in Mc. 10 : 27 te verstaan, een wonder moeten gebeuren, en feitelijk zullen in het nieuwe Godsrijk (Mc. 10 : 31) de Joden niet de voorsten maar de laatsten en de heidenen omgekeerd de voorsten zijn. Want, bevestigt de schrijver van Rom. 11 : 7-9, wat Israël zoekt, dat heeft het niet verkregen : de uitverkorenen hebben het verkregen, en de overigen zijn verhard geworden; om hun ongeloof (11 : 20) zijn zij dan

afgebroken, al is (11 : 11) hun val het behoud gebleken van de heidenen.

Het Evangelie of Goede Nieuws van Jezus den Zoon des Vaders is op het vroegst kort na de verwoesting van den Joodschen tempel, dus midden in de tweede helft der eerste eeuw, in omloop gekomen als uitbeelding eener Grieksch Joodsche theosophie voor min bespiegelende en meer geloovige bekeerlingen. En in Dan. 7 : 13-14 staat het echte of oorspronkelijke Joodsche evangelie, geopenbaard en te schande geworden in het jaar van Jeruzalems val; in Hd. 17 : 3 lezen wij daarvan eene theosophische verkeering, waarin bij wijze van quidproquo de mysteriegod Jezus als de Christus verkondigd wordt, en zoo is dan Mc. 1 : 15 (Mt. 3 : 2, 4 : 17, 10 : 7) eene naar het vijftiende jaar van Tiberius teruggedachte verkeering of omkeering van eene kort voor Jeruzalems val gekoesterde verwachting, tot herinnering gemaakt als de leuze, dat de ware Christus, de Christus Jezus geleden had, en in dat lijden tot den waren Heer was geworden. Zoo is het Evangelie van het Nieuwe Verbond verschenen in tegenstelling — Matth. 22 : 21, Rom. 13 : 7, 1 Pe. 2 : 17, 1 Clem. 37 : 2-3, Tert. Apol. 32, — met nationaal Joodsche Messiasverwachtingen; ook is de Vader van den Heer Jezus oorspronkelijk niet de Heer van Mozes

geweest. Als afkoopend pascha des Vaders voor den lageren Heer dezer wereld was daarom de Heer Jezus, oorspronkelijk allereerst juist voor Joodsche getrouwen, het einde der bloedige Joodsche wet, en zoo dan allereerst eene verlossing in dezen zedelijken zin des woords; de Jezus der Nazoreeën was dan ook een hemelsch toonbeeld, dat niet was voorgegaan in wereldsche voortteling, in wijndrinken en vleeschverbruik. Voor het overige is de heilige maaltijd der Jezuaansche Nazoreeën oorspronkelijk theosophische voortzetting van een velerwege bereids geldend gebruik geweest, en ook de Mandeeën, die aan Jezuanisme niet zijn toegekomen, hebben nog altoos een heiligen maaltijd van brood, olie en water; zelfs de tafel der booze geesten in 1 Kor. 10 : 21 zal eene ongekerstende communietafel zijn.

Reeds als Galileesche Jood (vgl. Jez. 8 : 23) is de evangelische Heiland opgetreden temidden van heidenen; Galilæa staat in het Evangelie voor de Joodsche verstrooiing, die in Joh. 7 : 35 als het oord van deszelfs bestemming ter sprake komt. En feitelijk is het Jezuaansche evangelie een 'mysterie' uit Alexandrië, welks voorhandene lezingen niet eens van Joodsche handen zijn. Het eerste en tweede onzer evangeliën zijn waarschijnlijk, en het derde met zijn vervolg over het ont-

staan der Ecclesia is vermoedelijk, vervaardigd te Rome, waar men er zoodoende in geslaagd is, de Alexandrijnsche afkomst te verduisteren; het vierde is ontstaan te Ephesus, maar heeft weer een Romeinsch aanhangsel. Het Alexandrijnsche mysterie moet bestaan hebben voor het einde der eerste, de nu voorhandene verhalen zijn herhaaldelijk gewijzigde lezingen uit de eerste helft der tweede eeuw. Volgens den kundigen en scherpzinnigen maar niet onpartijdig naar waarheid vragenden Harnack zoude ons evangelie 'volgens Marcus' vóór 60, dat 'volgens Lucas' niet lang na 60 en dat volgens Matthæus kort na 70 vervaardigd zijn; den schrijver der wij-stukken acht hij een met dien van het derde evangelie en Handelingen. In het laatste zoude hij gelijk kunnen hebben; het maakt echter 'Lucas' niet onafhankelijk van Josephus, en Mt. 10 : 16. 28, Lc. 10 : 3, 12 : 4-5 niet onafhankelijk van het in 2 Clem. 5 : 2-4 aangehaalde Ægyptische evangelie, even weinig als het te niet doet, dat de Nahasseensche of Ægyptische lezing der zaaiergelijkenis de achtergrond van de gezamenlijke synoptische lezingen is. En de 'geschiedenis' in de Handelingen der Apostelen, die wel door denzelfden verhaler als de 'gebeurtenissen' van het derde evangelie zal beschreven zijn, wordt door geene kunst-

grepen van kerkelijk gebondene geleerdheid tot iets wat zoo... gebeurd is. De beschrijver der 'Handelingen' vermeldt (17 : 23) bij wijze van misstelling een altaar voor 'den' onbekenden god te Athene en zal te Athene wel nooit geweest zijn; op Malta ten zuiden van Sicilië zal hij óók wel niet geweest zijn, al hebben 'wij' op Malta in de Adriatische Zee schipbreuk geleden; van 'Achaje' en 'Azië' spreekt hij (19 : 10. 21) als een Romein, gelijk hij dan ook (28 : 14-15) bekendheid verraadt met Rome. Dat hij na Jeruzalems val komt, verraden o. m. 'de Zoon des Menschen' (7 : 56) en (20 : 6) het paschalooze feest der ongezuurde brooden, om hier niet meer te noemen. Feitelijk strekken de zoogenoemde 'Handelingen' tot verduistering (18 : 2. 24-26) van Alexandrië en het oorspronkelijke Alexandrijnsche apostolaat; de blijde boodschap heet nu (2 : 5-11) uitgegaan van Jeruzalem en aangegaan (19 : 21, 23 : 11, 28 : 16. 30-31) op Rome, dat zich feitelijk tusschen 125 en 150 reeds tot een middelpunt van de jeugdige Christenheid zal hebben gemaakt.

De eerste zegsman der Blijde Mare, Simon Petrus, is aanvankelijk Alexandrijnsch gedacht; de Paulus der brieven (vgl. 2 Kor. 11 : 28) doet het woord voor de Romeinsche gemeente van de eerste helft der tweede eeuw, en de Petrus van

de Roomsche legende is niet veel ouder dan het midden dier eeuw. De Paulusbrieven waren (Rom. 6 : 15, 1 Kor. 6 : 12, 8 : 1) aanvankelijk uitingen eener op matiging bedachte gnosis, en hebben zich (1 Tim. 6 : 20) tégen het gnosticisme gekeerd, toen kort voor het midden der tweede eeuw het Romeinsche gemeentebestuur met het gnosticisme ging breken. Het Roomsch worden (Luc. 22 : 32, 1 Pe. 5 : 13) der Petruslegende is samengevallen met het onbruikbaar worden van Paulus als persoonsverbeelding van het Romeinsche gemeentebestuur, dat het groote voortaan heerschende misverstand omtrent den letterlijken zin der evangelievertellingen voor zijne rekening heeft en sedert het midden der tweede eeuw beslist antignostiek was. De doopformule van Matth. 28 : 19 is oorspronkelijk Roomsch en gnostiek, de oude 'apostolische' geloofsbelijdenis eene Roomsche uitbreiding dier formule tot wéring van het gnosticisme geweest.

Leiden, Juli 1911.

SATURNUS EN ZIJN DAG.

Eene toegift.

„De Sabbath kan niet afkomstig zijn uit de woestijn; het herdersleven gedoogt zulk eenen rustdag niet. Hij kan eerst in Kanaan ontstaan zijn, en moet door de Israëlieten aanvankelijk zijn in acht genomen naar een voorbeeld uit den vreemde." R. Smend, Gesch. van den godsd. des O. Vs. (1893) blz. 139.

In het oude wereldbeeld van Ptolemæus, dat nog het wereldbeeld van het oude Babel is, doen buiten Zon en Maan niet meer dan vijf planeten of 'dwaalsterren' mede, al heeft men reeds in de oudheid bij gelegenheid het vermoeden uitgesproken, dat er allicht meer waren dan wij menschen konden zien, — „non has tantum stellas quinque discurrere, sed has solas observatas esse". (Sen. Nat. Quæst. 7 : 13.) In de oude voorstelling gelden Zon, Maan en de vijf toen bekende 'dwaalsterren' als 'de zeven planeten', die dan (Jos. 'J. Oorl.' 5 : 5, 5) gesymbolizeerd zijn bijv.

aan den grooten luchter van den Joodschen tempel, waarvan op den zegeboog van Titus de afbeelding te Rome nog altoos te zien is; 'de zeven sterren' van Openb. 3 : 1 zullen wel evenééns de zeven 'planeten' zijn. En naar de afstanden van onze aarde gerangschikt, volgen voor de oude verbeelding 'de zeven' in de volgende orde op elkander:

Luna Mercurius Venus Sol Mars Jupiter Saturnus.

In de oude opvatting gelden de planeten als bezield; ze werden zelfs vergeestelijkt tot planeetgóden, en tezamen werden zij dan geacht de machten der beweging, de machten der hemelen, de oversten dezer wereld te zijn, die invloed uitoefenen op den ondermaanschen gang van zaken; ieder was op zijne wijze 'tolk' of tééken van den wil der goden, ieder héérschte in eigen kring of spheer, en ieder had ook aandeel in de heerschappij over de zaken dezer aarde. In de opvatting der Chaldeeën is van de sterrekunde de sterrewichelarij niet te scheiden; allereerst hielden zij hierbij het oog op Saturnus, al gaf men op van de Zon. [1] 'Heerschen' deed iedere planeetgod meer bepaaldelijk een uur lang. En nemen wij aan, dat een

---

1) Τοὺς πέντε ἀστέρας τοὺς πλάνητας καλουμένους ἐκεῖνοι κοινῇ μὲν ἑρμηνεῖς ὀνομάζουσιν, ἰδίᾳ δὲ τὸν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων Κρόνον ὀνομαζόμενον.... καλοῦσιν ἡλίου. Diod. Sic. 2 : 30, 3.

etmaal is te noemen naar den planeetgod, die er het eerste uur van beheerscht, dan is van zelf de eerste dag als dag van den Bêl van Babel, van den zonnegod Sjamsjoe.... of Maroedoek, een *Zondag*; „Bêl Merodach, de Christus van het oude Babylon," zooals P. Carus hem noemt, was van zichzelven eigenlijk slechts de planeetgod Jupiter [1], maar als de Bêl van Babel was hij de voorjaarszon, het wassende licht der wereld zelf. En, zooals Brückner opmerkt, kenden de ouden ook zijn — graf, het graf van den Bêl.

Als zonnegod was de Bêl van Babel een zoon van den vischachtigen en oceanischen Ea of *Oannes*. En de zoogenoemde *Johannes*christenen, de aan het Christendom niet toegekomene maar aan Jezus vijandig geblevene Mandeeën of theosophen van Neder-Babylonië, wier geletterden evenals de sectarissen van Hand. 24 : 5 Nazoréééën worden genoemd, vieren nog altoos den door hen voor ouder dan den Joodschen Sabbath verklaarden Zondag; van Babel uit geeft de Zon den naam aan het eerste etmaal, dat dienovereenkomstig ook bij Justinus Martyr (Apol. 1 : 67) o. a. ἡ τοῦ ἡλίου ἡμέρα heet. Streng genomen regeert hij van dat etmaal het eerste, achtste, vijftiende en twee-en-twintigste

---

1) De Phariseeën (Epiph. p. 34) hebben den planeet Jupiter 'koochab Ba'al' genoemd.

uur. En bewegen wij ons overeenkomstig de boven gegevene voorstelling van de rij der Zeven van het oosten naar het westen [1]), dan regeert Istar, Astarte, Aphrodite het drie-en-twintigste, Nebó, Hermes, Mercurius het vierentwintigste uur van het etmaal, waarna het eerste uur van het tweede geregeerd blijkt door de Maan; zoo heet de tweede dag dan Lunæ diës, Lundi, *Maandag.* De Maan regeert weer van het tweede etmaal het 1ste, 8ste, 15de en 22ste, Saturnus het 23ste en Jupiter het 24ste uur, waarna het eerste uur van het derde etmaal geregeerd blijkt door Ninib, Ares, Mars; de derde dag heet alzoo Martis diës, *Mardi,* — in Engeland Tiwesdæg, Tuesday. Mars regeert van het derde etmaal het 1ste, 8ste, 15de en 22ste, de Zon het 23ste en Venus het 24ste uur, waarna het eerste uur van het vierde etmaal beheerscht blijkt door Mercurius; de vierde dag heet (Clem. Alex. p. 744 Sylb.) ἡμέρα Ἑρμοῦ, Mercurii diës, *Mercredi,* — bij ons nog Woe(de)nsdag, waarmede gezegd is, dat Wôdan in het begin onzer jaartelling niet de godenoverste kan geweest zijn, waarvoor hij nu gehouden wordt. Van het vierde etmaal regeert Mercurius het 1ste, 8ste, 15de en 22ste, de Maan het

---

[1]) „Omnium autem errantium siderum meatus, interque ea Solis et Lunæ, mundo contrarium agunt cursum, id est lævum, illo semper in dexteram præcipiti." Plin. H. N. 2:6.

23ste en Saturnus het 24ste uur, waarna het eerste uur van het vijfde geregeerd blijkt door Jupiter; de vijfde dag heet Jovis diës, *Jeudi,* bij ons nog Donderdag, waarmede weer gezegd is, dat Jupiter hier door onze voorouders als Jupiter tonans gedacht is en de Germaansche Thunar, Thórr, Dunar of Donder als een goddelijk hoofdpersoon voor de verbeelding heeft gestaan. Van het vijfde etmaal regeert Jupiter het 1ste, 8ste, 15de en 22ste, Mars het 23ste en de Zon het 24ste uur, waarna van het zesde etmaal het eerste uur geregeerd blijkt door Venus; de zesde dag heet (Clem. Alex. p. 744 Sylb.) ἡμέρα Ἀφροδίτης, Veneris diës, *Vendredi,* Vrijdag. En van het zesde etmaal regeert dan Venus het 1ste, 8ste, 15de en 22ste, Mercurius het 23ste en de Maan het 24ste uur, waarna van het zevende etmaal het eerste uur geregeerd blijkt door Saturnus; de zevende dag heet (Just. Apol. 1 : 67) ἡμέρα κρονικὴ of Krónosdag, Saturni diës of *Saturnusdag,* — in het Fransch Samedi, Sabbati diës, *Sabbathdag.*

Zoo komen wij op kennelijk Babylonische wijze van den Zondag langs Maandag, Marsdag, Mercuriusdag, Jovisdag en Venusdag tot den Saturnusdag of Sabbathdag als den laatsten van het zevental; zoo blijkt de volgorde van de dagen der week afhankelijk van oud Babylonische be-

kendheid met Zon, Maan en vijf planeten in verband met hunne ordening in het oude wereldbeeld en het geloof aan hunnen invloed op den aardschen gang van zaken. En zoo blijkt ook *de wekelijksche rustdag* als zoodanig te wortelen, niet bijgeval in de woorden van Gen. 2 : 3, Ex. 20 : 11 en 31 : 17, die in Ex. 23 : 12 en Deut. 5 : 15 nog niet bekend blijken, maar [1] in de voorstellingen en overleggingen der Babylonische sterrewichelarij; eene van de heilzaamste en zegenrijkste instellingen, door Philo van Alexandrië geprezen, omdat zij ('Leven van Mozes' 2 : 4) aan vrijen en slaven en zelfs aan de huisdieren verademing verschafte, blijkt voortgekomen uit bijgeloovige vrees. Want, zegt nog Plinius de Oudere, „Saturnus is van nature koud en stijf," en volgens de oude zienswijze was de dag van Nergal, Kronos of Saturnus een diës nefastus of ongeluksdag, waarop allereerst een priester of koning van Babel niets van belang had ondernomen, omdat het dan tegenliep; hij was dus geen rustdag in den zin van Jez. 58 : 13, in den zin alzoo van de latere Joodsche heiligheid. Tot de dagen der ba'als is dan ook de Sabbath gerekend door Hozea; vgl. hier met Lev. 23 : 3 de oudere plaatsen Hoz.

---

[1]) Vgl. nog in het voorbijgaan 2 Kon. 4 : 23, alsmede Jez. 1 : 13-14.

2 : 10. 12. 15. 16. En dat voor den man uit Jeruzalem van 600 of daaromtrent 'heidendom' en *sterrendienst* samenvielen, is aan Jerem. 10 : 2 te zien; de vreemde godsdienst, die over het geheel genomen ter afkeuring in aanmerking konde komen, was de *Babylonische*, gelijk ook tusschen 592 en 572 bij Hezekiël (16 : 29) uitkomt, dat men in Juda veelvuldig het land der Chaldeeën heeft nagevolgd. Dat dan ook feitelijk de Joden aanvankelijk in den oud Babylonischen zin den zevenden dag als rustdag hebben in acht genomen, is zelfs in latere tijden aan henzelve niet altijd zoo onbekend geweest als nu; in het algemeen gesproken is het Jodendom door de eeuwen heen eene bijgeloovige aangelegenheid geweest, niet 'het verstandige deïsme', waarvoor het nu wel pleegt te worden gehouden, en in den Thalmoed (Sjabb. 156 a) vindt men onder meer het volgende. „Het zijn niet de verschillende dagen maar de verschillende uren van den dag, die onder den invloed der sterren staan; hierom zal iemand, die geboren wordt in het uur van *de Zon*, een man blijken, die open is in zijne bedoelingen en van eigen goed leeft. Wie geboren wordt in het uur van *Venus*, zal een rijk en zinnelijk man zijn, omdat die ster[1] het licht medebrengt; geboren in

[1]) als morgen- en avondster. „Stella Veneris Φωσφόρος græce, latine di-

het uur van *Mercurius* blijkt men een man van geheugen en kennis, omdat die ster [1] de schrijver is van de Zon. Wie geboren wordt in het uur van *de Maan,* blijkt een medelooper met verborgene bedoelingen; is men geboren in het uur van *Saturnus,* dan blijkt men iemand, wiens plannen verkeerd uitkomen, — sommigen zeggen: alle tégen hem gerichte plannen komen verkeerd uit." [2] „Saturnus is bóós," zegt (bij Joh. Stob., Ecl. 1 : 5, 14) de Hermetische theosophie; ook de god der Joden is voor iemand als Horatius (Sat. 1 : 5, 102-103) een 'deus tristis' geweest, en Dio Cassius heeft (37 : 17 vlg.) beweerd, dat de Joden op den Sabbath niets van belang ondernamen uit bijgeloovige angst. Het is dan ook niet ondenkbaar, dat J. Fürst gelijk heeft gehad, toen hij (Hebr. Wörterb. [3] 2 : 408 b) bij den Leviet Sjabbethai van 'Ezrâ 10 : 15 en Neh. 11 : 16 in de eerste plaats dacht aan *Sjabbathjâ* en aan de leuze *„Jah is Saturnus",* en dit al heeft later Joodsche midraasj (Bereesjieth Rabbâ 11) op den Sabbath eene plaats

citur Lucifer, cum antegreditur Solem, cum subsequitur "Εσπερος." Cic. de D. N. 2 : 20, 53. — „Præveniens quippe et ante matutinum exoriens Luciferi nomen accipit, ut Sol alter diem maturans; contra ab occasu refulgens nuncupatur Vesper, ut prorogans lucem, vicemque Lunæ reddens." Plin. H. N. 2 : 6.

1) Vgl. hier Hez. 9 : 2 vlg.

2) Een typisch ouderwetsche overgang van het natuurlijke tot het geestelijke. „Cum summa Saturni (stella) refrigeret." Cic. de D. N. 2 : 46, 119. „Saturni sidus gelidæ ac rigentis est naturæ." Plin. H. N. 2 : 6.

als Spr. 10 : 22 toegepast. „Wie," zegt in zijn boek over het Oude Testament in het licht van het oude Oosten de Babelkenner A. Jeremias, „in het oude Oosten van Saturnus gewaagde, dacht even zeker aan ongeluk, als wijzelve bij de Zon denken aan licht en warmte; in dien zin heeft de overlevering der Joden, die door Beer (in zijne handschriftelijke nalatenschap) geboekt is in het Leven van Mozes, almede hare bewijskracht. Mozes, heet het, had bij Pharao in Ægypte voor zijne landslieden eenen rustdag verworven. En welken dag, vroeg de koning, zoudt ge daarvoor het meest geschikt achten? Den aan Saturnus gewijden zevenden, antwoordde Mozes; bezigheden, welke op 'dien' dag worden verricht, loopen tóch al verkeerd af." — „Wijziging van een ouder gebruik," heeft in 1881 Ed. Reuss erkend, „is aan den Sabbath niet te miskennen, en zeker is het, dat wij hier te doen hebben met eene instelling, die voormozaïsch is en tot den sterredienst behoort." In Cheyne's Encyclopædia heeft Robertson Smith den Saturnischen achtergrond van den Sabbath niet willen laten gelden, waartoe hij dan evenwel 'Amôs 5 : 26 heeft moeten verklaren voor een later invoegsel, — eene niet zeer aannemelijke gissing. En in 1904 erkent weer A. Jeremias: „dat oud-oostersche samenhang moet voor-

handen zijn, is na het te berde gebrachte niet te betwijfelen."

„Voor eeuwig, Jahwè, staat uw woord vast in den hemel," zegt in Ps. 119 : 89 de Joodsche tempelzanger. Maar tot hen, die dit opvatten, alsof aan het hemelgewelf het noodlot van ons menschen geschreven staat, was het profetische woord gekomen van Jerem. 10, 2: „Gewent u niet aan de gangen der heidenen, en weest niet bevreesd voor de teekenen aan den hemel, omdat daarvoor de heidenen vervaard zijn." Hemelschrift had men in den sterrenloop gezien te Babel; de dierenriem [1] was een boek, waarin aan den hemel de goddelijke wetten geschreven stonden, en de hemel aan weerszijden was daarbij de dubbelzijdige commentaar. „Van alles op aarde," zegt Philo van Alexandrië in zijn geschrift 'over alleenheerschappij' (2 : 5), „staan de teekenen geschreven aan den hemel." *Ὥσπερ γράμματα ἐν οὐρανῷ*, herhaalt (2 : 3, 7) Plotinus. „Maar die sterren maken niets openbaar," heeft omtrent 222 te Rome Hippolytus (Ref. Hær. 4 : 50) gevonden. En „Rabbi Johanan heeft gezegd, dat over Israël de sterren geene macht hebben." (Sjabb. 157a.) Ook Mozes Maimonides onder anderen heeft in de krachtigste

---

1) Sunt aries, taurus, gemini, cancer, leo, virgo,
Libraque, scorpius, arcitenens, caper, amphora, pisces.

bewoordingen tegen de sterrewichelarij geijverd, wat niet wegneemt, dat volgens Zohar III 134 van het goede gesternte alles afhangt, en dat de Joden elkander bij allerlei aangelegenheid *mazzaal toov*, goeden sterrestand, hebben gewenscht tot op dezen dag.[1] Allereerst is hun Sabbath 'in den grond' niets anders dan een astrologisch in acht genomen dag van werkeloosheid; dat laat zich met geene geleerdheid wegredeneeren, al verzekert men ons in col. 4178 van Cheyne's Encyclopædia Biblica, dat „there is no evidence of the worship of Saturn among the oldest Hebrews." De verhouding van planeten en weekdagen spreekt voor zichzelve, en in het gnostieke Jodendom is later uitgekomen, dat in de 'priesterlijk' herziene Schriften der Synagoge een sabbathgod Saturnus verduisterd was. Zonder de sterrekunde van Babel had nu eenmaal zelfs geen zevenarmige luchter in den Joodschen tempel gestaan, en de sterrekunde van Babel was onafscheidelijk van Babylonische sterrewichelarij, die ook te Jeruzalem wel altijd zal hebben medegedaan.[2] Zelfs de Alexandrijnsch Joodsche gnosis van Wijsh. 7 : 17,

---

1) „De Rabbijnen hebben overgeleverd, dat de zonsverduistering een slecht voorteeken is voor de volkeren, en dat de verduistering der maan een slecht voorteeken is voor de Israëlieten." Soekkâ 29 a.

2) Τῆς γὰρ νυκτὸς τῶν ἄστρων ποιοῦνται τὴν θεωρίαν, βλέποντες εἰς αὐτὰ καὶ διὰ τῶν εὐχῶν θεοκλυτοῦντες. Porphyrius 'de abstinentia' 2 : 26.

die eene kennis is van de inrichting der wereld en de kracht der 'stoicheîa', kan best eene kennis van de macht der planeten zijn; ook de zoogenoemde 'eerste beginselen' van Gal. 4 : 3. 9 en Kol. 2 : 8. 20 zijn 'stoicheîa', en vermoedelijk astrologisch voorgestelde hemellichamen, de κοσμοκράτορες of wereldbeheerschers dezer duisternis, zooals zij in Eph. 6 : 12 heeten. De hemelsche stoicheîa van Just. Apol. 2 : 5 zijn blijkbaar niets anders; de groote stoicheîa, waarvan wij lezen bij Eusebius (H. E. 3 : 31), zijn groote lichten, en bij Epiphanius (p. 35) staat 'stoicheîa' voor sterrebeelden. In de Alexandrijnsche prediking van Petrus (Clem. Alex. Strom. 6 : 15) is van de Joden gezegd, dat zij aan den dienst deden van engelen en aartsengelen, van maand en maan, en in den brief aan Diogneet (c. 4) heet het, dat ze zich bijgeloovig houden aan den Sabbath, en bij sterren en maan de wacht houden, om op maanden en dagen te letten, wat oorspronkelijk juist een profetisch verwijt was geweest. (Jerem. 8 : 2.)

Van de planeten sprekende zegt Plinius de Oudere (H. N. 2 : 6), dat *de ster Saturnus de hoogste* is en daarom de kleinste schijnt, — dat zijne 'spheer' het ruimst is te achten. Van de Phariseeën weten wij door Josephus, dat zij geloofd hebben aan een Nóódlot; Saturnus, zegt (Orat. § 9) Tatianus,

is van het noodlot de beheerder, — τῆς εἱμαρμένης οἰκονόμος, en Tertullianus (Apol. 9) weet te Carthago te vertellen, hoe nog onder het proconsulaat van Tiberius bij hem in de buurt aan Saturnus openlijk .... kinderen geofferd zijn. De Carthagers waren afkomstig uit *Phœnicië*, en nog in de dagen van Augustinus hebben de landlieden uit den omtrek van het oude Carthago zich zelve *Kanaanieten* genoemd [1]; Kanaanietisch was de taal van Tyrus en Sidon, van Moab, Ammon, Edom, Israël en Juda (Jez. 19 : 18), waarom dan bijv. Jeremia (27 : 3) heeft kunnen verwachten, dat eene boodschap van hem door Edomieten, Moabieten, Ammonieten, Tyriërs en Sidoniërs gelijkelijk zoude worden verstaan. En waren de Carthaagsche zeden Kanaanietische, met Israël en Juda bespréékbare zeden, — Saturnisch was het behagen, dat ook de god van Israël eens heeft geschept in bloed; wie denkt niet bij de Carthaagsche kinderoffers voor Saturnus aan Ex. 13 : 2 en 22 : 29? Of aan Hez. 20 : 25-26? De Jahwè van 1 Kon. 16 : 34 is dan ook niet beter geweest dan de Kamôs, aan wien (2 Kon. 3 : 27) de eerstgeborene geofferd is van den Moabietischen Mesa. „It is a rabbinical

---

[1]) „Interrogati nostri quid sint, punice respondentes Chanani, corrupta scilicet, sicut in talibus solet, una litera, quid aliud respondent quam Chananæi?" Ep. ad Rom. inch. exp. 13.

doctrine, that so long as the Temple existed the altar made atonement for Israel, but that now it is a man's table that makes atonement for him; significantly enough, *the most notable sacrificial survival among the race in modern times is one that demonstrably preserves the principle of human sacrifice,* that, namely, of the Kapparoth (atonements), the slaying of a white cock on the eve of Yôm Kippûr, the day of atonement." (J. M. Robertson, 'Pagan Christs' [1] 1911, pp. 172. 168.) „In an English account of the rite as practised among the Jews of Barbary in the seventeenth century it is noted that the sacrifice came after the reading of the ancient confession held to be made by the high priest in sacrificing the scapegoat." (P. 169.) 'Now,' says the narrator, 'the reason why they choose a cock for the expiatory is drawn from the ambiguous word in the Talmud which may signify either man or cock [1], so that *they repute the death of a cock as much as that of a man; and to this domestic bird the 53th of Isaiah with many other passages of Holy Writ are profanely and ridiculously applied.*' ('The present state of the Jews, more particularly relating

---

1) Bedoeld is 'gebr', 'gevr'; vgl. bijv. Zohar III 171 b. De Arameesche naam voor den haan is 'tarnegóól', maar het oude Kanaanietisch heeft er geen woord voor; het 'sekhwi' van Job 38 : 36 zal wel niet haan beteekenen, en ook de 'zarzîr' van Spr. 30 : 31 is geen haan, maar allicht een windhond.

to those in Barbary, by L. Addison, one of His Majesty's chaplains in ordinary': London 1675, p. 186.)[1] „In all likelihood the Hebrews had practised some form of this rite long before the captivity. And, as regards the later practice, we have a significant Talmudic clue in the saying of Rabbi Eleazar that it is lawful to slay an 'am ha-aretz (one ignorant of the law, a rustic 'pagan') on the day of atonement, even (?) when it falls on a Sabbath." (P. 160.)[2] „Antiochus Epiphanes was said to have found in the temple at Jerusalem a Greek captive who was to have been sacrificed and sacramentally eaten. (Ap. ap. Jos. 2 : 7.)[3] In view of all the clues, notably that of the rabbinical saying as to the lawfulness of slaying a pagan rustic on the day of atonement, we cannot pronounce that story incredible, and the retort of Josephus that one victim could not supply a meal to the multitude of worshippers, is at once dis-

---

1) Hier blijkt het geheim van Azazel (Lev. 16 : 10) het geheim van Saturnus, — van Jaho zelf.

2) Andersdenkenden mag de rechtzinnige Jood om het leven brengen: 'Aboda Zara 26 b. „Rabbi Eli'ezer heeft gezegd, het is geoorloofd aan een 'am ha-âreç tegen het verzoeningsfeest, zelfs wanneer het op eenen Sabbath valt, de keel af te snijden. — Rabbi Samuel ben Nachman heeft op naam van R. Joochâánaan gezegd: een 'am ha-âreç mag men als een visch opensplijten." Pesachim Bab. 49 b. „Rab Joochaanaan heeft op naam van R. Sjime'ôn ben Jehôçadâq gezegd, dat de wijze leerling, die niet als een slang wraakgierig en gramstorig is, geen wijze leerling verdient te heeten." Jômâ 22 : 2.

3) Vgl. hier Hez. 36 : 13-14.

posed of by the principle that sin-offerings were too holy to be eaten except by the priests." (P. 173.)

De profeet 'Amôs (5 : 26) *noemt Kewan de ster van Israëls god. Het is dus* vóór de priesterlijke codificatie en wettiging der oude gebruiken, zooals die na de Babylonische gevangenschap tot haar beslag is gekomen, *profetische opvatting geweest, dat Israëls inachtneming van werkeloosheid op den zevenden dag Saturnusdienst was*; Kaiwân, Kaiwânu (Kaimânu) namelijk heette te Babel de planeet (van) Nergal, Kronos of Saturnus. Koochab Sjabbááth, Sabbathster, heeft dan ook bij de Phariseeën Saturnus geheeten volgens Epiphanius (p. 34), en die benaming schijnt nog Talmoedisch; ook aan Tacitus (Hist. 5 : 4) is verteld, dat de Joodsche rustdag met het oog op Saturnus werd in acht genomen. In den Salomonischen tempel moet van Jaho een beeld hebben gestaan. En het afgodsbeeld, dat nog in Hez. 8 : 5 vermeld staat, of gestaan héέft, het beeld van 'verdrietigheid', waaraan de profeet zich achterna heeft moeten ergeren, zal feitelijk een beeld van Kaiwân, van Saturnus, zijn geweest. Na de Babylonische gevangenschap weliswaar heeft het oude Jodendom geleerd, zijnen god te denken op meer Perzische en vergeestelijkte wijze; dat komt uit bijv. aan het gezegde, dat (Ps. 27 : 1)

Jahwè zijn licht is, en aan de afwisseling tusschen 'god van Israël' ('Ezrâ 1 : 3, 3 : 2, 4 : 1, 7 : 6. 15) of 'god van Jeruzalem' (ald. 7 : 15. 17. 19) en 'god des hemels' (ald. 1 : 2, 7 : 12. 21, Neh. 1 : 4 enz.) in de boeken van 'Ezrâ en Nehemja, die ten laatste de zege laten aan de minder bekrompen en meer Perzisch klinkende benaming; dat komt uit ook aan de tegenstelling van Michaël en Samaël, aan de goede en booze geesten, waaraan geloofd is door de Phariseeën, die vergeleken met de Sadduceeën [1] misschien de 'Perzisch gezinden' zijn geweest. [2] „Rabbi Simeon bar Lakis heeft gezegd, dat de namen der engelen en maanden waren medegekomen uit Babel." (Thalm. Jer., Roosj hasj-Sjânâ 1 : 2.) „Ze zeggen," schrijft Augustinus ('Over het Godsrijk' 19 : 3), „dat er *goden* zijn; wij voor ons noemen ze gewoonweg *engelen*." Wanneer dus (Dan. 10 : 21) „'onze' overste Michaël", „de groote overste, die (Dan. 12 : 1) 'onze' volksgenooten beschermt," voor eenen engel wordt uitgegeven, dan heeft men aanleiding om te denken aan „den æon dezer wereld, den *overste van de macht*

---

1) De dubbele d in 'Sadduceeën' — vgl. hier bijv. Hebr. maddâ' en Aram. manda' (= gnosis) — verbiedt eigenlijk eene afleiding van Çadoq; misschien zijn in de oogen van tegenstanders — vgl. weer Hd. 23 : 8 — de Sadduceeën *Sandiks*, vrijdenkers, geweest.

2) Zelve noemden zij zich *Chaberiem*, makkers, en 'afgescheidenen' waren zij in het geheel niet.

der lucht", op wien gedoeld wordt in Eph. 2 : 2 : 'Michaja' beteekent 'wie is als Jah(o)', en 'Michaël' vraagt, 'wie gelijk (is aan den) God (van Israël)', maar „niemand is als de god van Jesjoeroen (= den 'oprechten'.... Judeeër), die in zijne majesteit *langs de hemelen, langs het zwerk,* ter hulpe rijdt." (Deut. 33 : 26.) „Michaël, een der voornaamste oversten," zegt Daniël (10 : 13), „is mij te hulp gekomen." En wij hebben dus aan 'Michaël' een *πρόσωπον*, een gezicht of masker, dat niet verbergen kan, hoe het Jodendom zich eigenlijk houdt, of gehouden heeft, aan eenen beschermer, die van het Opperwezen is te onderscheiden, — dat de god der Joden niet de god der goden is geweest.[1] Bij Jezus Sirach (36 : 17) vinden wij eene bede om ontferming voor het volk, dat naar den naam zijns gods genoemd is. En bij Philo Byblius heeft Eusebius (Pr. Ev. 1 : 10, 29) gelezen van „*Kronos, dien de Phœniciërs Israël noemen*"; zoo zoude dan volgens Kanaanietisch getuigenis Israëls god Israël zelf en deze geen ander dan Saturnus zijn, wat zeer zeker niet strookt met den hemel, waaraan wij bij Gen. 19 : 24 (vgl. 'Amôs 4 : 11) en Zach. 14 : 17, de zon, waaraan wij bij Num. 25 : 4 en

---

1) Volgens de Ophieten, die het weten konden, waren Michaël en Samaël twee namen voor hetzelfde wezen: Iren. 1 : 30, 9. — „Samaël is het hoofd aller satans." Deut. rabbâ, slot. Vgl. weer Joh. 8 : 44 en 16 : 3.

2 Sam. 21 : 6, of het zwerk, waaraan wij bij Lev. 9 : 24, Deut. 4 : 24 en 1 Sam. 7 : 10 denken, maar toch het profetische verwijt bevestigt, dat wij hebben opgehaald uit 'Amôs 5 : 26. De god van Israël Israël zelf, en deze dan Kewan, Kronos, Saturnus, Saturnus de grimmige en bloedige, op wiens dag men liefst niets van belang ondernam: welk een ondergrond voor eene der edelste instellingen der menschheid, of liever: welk eene onvoorziene rechtvaardiging van de Sabbathverloochening en Zondagviering der meer theosophische Nazoreeën, die volgens Barn. 15 : 9 den achtsten dag vieren met blijmoedigheid! „Want de Zoon des Menschen is heer over den Sabbath." (Matth. 12 : 8.)

„Michaël," beweert H. P. B. (S. D. 3 : 334), „being the regent of the planet Saturn, is — Saturn; his mystery-name is Sabbathiël, because he presides over the Jewish Sabbath, as also over the astrological Saturday." En volgens Achilles Tatius (Uranol. pp. 135-136) heeft de ster van Kronos *Nemesisster* geheeten, waarbij wijzelve dan kunnen denken aan Ex. 31 : 14, 35 : 2 en diergelijke vreesaanjagende plaatsen; ook laat zich daarmede Nah. 1 : 2-3 vergelijken, of de Saturnische bedreiging, die uit Ex. 20 : 5 elken Zondag wordt voorgelezen aan onze Gereformeerden, onder ont-

veinzing van Evangelismen als Matth. 5 : 45, Luc. 16 : 1, 1 Joh. 4 : 8, Joh. 1 : 17, 1 Kor. 8 : 6, Joh. 8 : 44, 17 : 6, Eph. 3 : 14 en andere. Dat Saturnus, Kronos, Phænon (vgl. hier Cic. de D. N. 2 : 20, 52) bij de gnostieke of theosophische Christenen der tweede eeuw *Jaldabahôth* of Chaoskind heeft geheeten, zien wij in 248 bij Origenes ('Tegen Celsus' 6 : 31), en die Jaldabahôth of Saturnus blijkt nog eens opnieuw de Joodsche god. Bij Irenæus te Lyon (1 : 30, 5. 6) komt hij uit als de god, die hemel en aarde regeert, maar zich toch verkeerdelijk verbeeld heeft, dat hij het Opperwezen was; bij Hippolytus (Hær. 5 : 7) blijken hem als maker en wetgever der wereld allereerst de Nahassenen of 'Slangenaren', de uit het Jodendom voortgekomene en afgescheidene theosophen, te hebben beschouwd. Dat de 'engel', die de wet had gegeven, een was van de 'engelen', die de wereld hadden gemaakt, is (Epiph. 28 : 1) almede beweerd door de uit het Jodendom afkomstige en Klein-Aziatische Kerinthianen, — vgl. hier Gen. 1 : 26, 3 : 22, Jub. 3 : 4 en Philo v. Alex. 'over wereldvervaardiging' 24; van engelen, die de wereld hadden gemaakt en willekeurig de wet hadden gesteld, is eveneens (Hippol. 6 : 19) gesproken door de uit Samarië gekomene Simonianen, en dat de overste der zeven, de groote overste, zich slechts had ver-

beeld, dat hij het Opperwezen was, hebben op hunne wijze (Hippol. 7 : 25-26) in den loop der tweede eenw ook de Basilidianen verteld. En was door den Vader van Jezus de bloedige Joodsche wet gegeven volgens Paulus? Men zie (Hd. 7 : 53, Hebr. 2 : 2 en) Gal. 3 : 19! Om te beginnen kwam al de ijdelheid der schepping (Rom. 8 : 20) niet voor rekening van den goeden God [1], en ook de wet was gegeven door anderen; ze was voor Paulus (Rom. 10 : 4, Gal. 3 : 13) een vloek, waarvan de zelfopoffering van Christus ons had vrijgekocht. De kruisiging van Christus, beweert (1 Kor. 2 : 8) Paulus, komt ten laste van de wereldoversten, al roept zijne theosophie het niet uit, dat de eerste en laatste van die oversten de heidensch Joodsche Kewan, Kronos of Saturnus is, de Nergal of Jaldabahôth, wiens ondergeschikten booze geesten met hanepooten zijn; de vierde evangelist, al zegt weer hij niet met 'Paulus' (Rom. 8 : 3), dat de Zoon is afgevaardigd in *gelijkheid* van het zondige vleesch, geeft niettemin (Joh. 14 : 30) te verstaan, dat de overste dezer wereld aan Jezus niets heeft gehad en te onzen behoeve door de hemelsche goedheid dus verschalkt is. En al heeft van den beginne (2 Kor. 4 : 4) de god dezer wereld de zin-

---

[1]) Vgl. hier de Peratische (= 'Hebreeuwsche') theosophie bij Hippolytus 5 : 17, p. 137.

nen der zijnen voor het Evangelie verblind, zoodat er gedeeltelijk (Rom. 11 : 25) eene verharding is gekomen over Israël, al zoude der Joden god in de Jezuaansche volksgemeenten zelve door vereenzelviging met — den goeden Vader van Jezus in zijne eer voor de leus hersteld worden, sinds het jaar 70 was zijn rijk voorbij. Het Joodsche slachthuis was weg, het ware licht (1 Joh. 2 : 8) was beginnen te schijnen, en 'Paulus' (Kol. 2 : 14-18) zoude ons blijven beduiden, dat wij ons niets meer moeten aantrekken van den heelen astrologischen eeredienst der Joden, den Sabbath incluis, omdat over de overheden en machten Christus Jezus heeft gezegevierd. De wereldbeheerschers dezer duisternis, de planeetgoden zijn (Eph. 6 : 12) juist de dwingelanden, tegen wie de worsteling gaat; de Heer der Joden wordt (1 Kor. 8 : 6) door de getrouwen van den Heer Jezus niet meer als Heer erkend. Die buigen (Eph. 3 : 14) de knieën voor den Vader en hebben (Eph. 4 : 5) één Heer; in weerwil nu van alle latere verdraaiingen is die Heer niet de booze geest van 1 Sam. 19 : 9 of 2 Sam. 24 : 1. 10-15, niet de booze geest dezer wereld, niet *Saturnus of Sabbathiël, de Sabbathgod.*

Bij A. H. ADRIANI te Leiden zijn o. m. de navolgende werken te bekomen van PROF. BOLLAND:

Collegium logicum van 1904—1905, 2 deelen *f* 12.—, *geb.* *f* 15.—

Zuivere rede en hare werkelijkheid . . *f* 10.—, *geb.* „ 12.—

Nieuwe kennis, oude wijsheid. Eene poging tot voorlichting . . . . . „ 0.80

Het antwoord op de poging tot voorlichting. . . . „ 0.60

Schelling, Hegel, Fechner en de nieuwere 'theosophie'. „ 1.75

De logica . . . . . „ 0.60

Mevrouw Blavatsky en hare theosophie . . . . . „ 1.50

Het evangelie. Eene 'vernieuwde' poging tot aanwijzing van den oorsprong des Christendoms. Tweede uitgave „ 2.25

De theosophie in Christendom en Jodendom. . . . „ 0.90

Onze evangeliën en de oude theosophie . . . . . „ 0.90

De groote vraag voor de Christenheid onzer dagen . „ 2.25